

tran si tie

*voor
begin
ners*

Jean-Marie Buijs en Godelieve Spaas

tran si tie

*voor
begin
ners*

Publicatie ter gelegenheid van de inaugurele redes
van **Godelieve Spaas** en **Jean-Marie Buijs**

Inhoud

Sturen en stromen *in de delta*

Jean Marie Buijs 6

De complexe realiteit van de Zeeuwse waterstoftransitie
Wim Huibregtse 34

Lessons learned from water experiments about transitions in coastal areas
Flavia Albu Cosoveanu 44

Sturen en stromen *in de delta* – Verhalen *veranderen*

Liminal Estuary
Marc Vilanova 52

Principes *voor transitie*

Arlette van den Berg

In gesprek met Tracy Metz:
Welke waarheid dient jouw werkelijkheid?
Het bevragen van de verhalen achter het systeem 32

In gesprek met CitySeeds:
Voor wie zorgen we eigenlijk?
Duurzaamheid als vraag naar rechtvaardigheid en herstel 42

In gesprek met Martine Verweij:
Niemand heeft het antwoord.
Waarom co-creatie geen keuze is 50

Verhalen *veranderen*

Godelieve Spaas 102

Verhalen van graan, boon, en oogstmuis
Arne Hendriks 64

La Vie Bohème
Minou Bosua 72

Ruimte voor ontmoeting
Marjolijn Zwakman 80

Brief aan de Tuin van Nesse
Yoeri Guépin 88

Het is allemaal van ons
Wicher Schuurman 96

Principes *voor transitie*

Arlette van den Berg

In gesprek met Loverendale Ter Linde:
Je kunt de toekomst niet bedenken.
Waarom we moeten leren door te handelen 70

In gesprek met Casco Art Institute:
Het systeem zit ook in jezelf.
Waarom transitie begint met transformatie 78

In gesprek met broedplaats Nesse:
Het nieuwe groeit tussen afscheid en hoop.
Over verlies, onzekerheid en emergentie 94

Woord vooraf

De veranderingen in onze wereld gaan snel, dat is iedereen wel duidelijk. Het woord 'crisis' wordt in steeds meer contexten gebruikt. De verhalen, theorieën, modellen waar we ons lang aan hebben vastgehouden lijken steeds minder houvast te bieden. Vertrouwde ankerpunten voldoen voor het gevoel van velen nauwelijks nog. Veel meer nog dan de vraag welke transities nodig zijn, roept dit de vraag op hoe we kunnen leren bewegen in deze nieuwe wereld. Om een begin te maken met het antwoord op die vraag, bouwen HZ University of Applied Sciences en het Delta Climate Center samen aan een oefenruimte voor systeemtransities.

In een systeemtransitie veranderen de verhalen waarmee we de wereld proberen te begrijpen, de rollen die we in die wereld hebben en de kennis waarop we vertrouwen. 'Transitie voor beginners' verkent die oefenruimte vanuit de perspectieven van twee lectoren, verwoord in twee lectoraatsredes, omkleed met de verhalen vanuit de gemeenschap van beide lectoraten.

In *Sturen en stromen in de delta* stelt Jean-Marie Buijs, lector Governance van Regionale Transitities, dat transities richting krijgen in een complex samenspel tussen veel partijen. Dit samenspel vraagt om adequate sturing vanuit nieuwe rollen, met duurzaam gebruik van beschikbare hulpbronnen. Transities vereisen het vermogen om die rollen doorlopend op elkaar af te stemmen wanneer de context dat vraagt, zonder afhankelijkheden uit het oog te verliezen. Vanuit regionale vragen rond water, energie en ruimte, ontwikkelt het lectoraat nieuwe kennis en toepassingen in onder meer serious gaming en andere participatieve werkvormen. Vanuit het lectoraat geven twee onderzoekers hierbij verdiepende inzichten: Wim Huibregtse, in het kader van zijn PhD (UU) in de complexe dynamiek van de waterstoftransitie in Zeeland; Flavia Albu Cosoveanu voor haar promotieonderzoek (WUR) in de betekenis van beleidsexperimenten voor klimaatadaptatieve kustgebieden, met aandacht voor waterveiligheid en zoetwaterbeschikbaarheid.

In *Verhalen veranderen* vertelt Godelieve Spaas, lector kunst | cultuur | transitie waarom systeemtransities ook cultuurtransities zijn en daarmee om kritische reflectie op en herziening van onze verhalen vragen. Verhalen waarmee we onze wereld duiden en richting geven aan ons handelen en wat we van waarde vinden. Kunst speelt een belangrijke rol in het verbeelden en oefenbaar maken van hoe het anders kan. Zes kunstenaars waar het lectoraat mee werkt, laten zien hoe verhalen kunnen veranderen. Arne Hendriks onderzoekt hoe voedsel, landschap en cultuur elkaar voortdurend vormen. Marjolijn Zwakman verkent hoe niet-weten,

verbeelding en lichamelijke ervaring ruimte maken voor andere manieren van kijken, weten en handelen in gebiedsontwikkeling. Minou Bosua gebruikt theater om maatschappelijke verandering tijdelijk werkelijkheid te laten worden. Wicher Schuurman beschrijft hoe de film *Zeeland is van Ons* van een conflict over bezit verandert in een verhaal over verbondenheid met de plek waar we leven. En Yoeri Guépin schrijft een brief aan een tuin over hoe het herstellen van de bodem ook mens verandert die ervoor zorgt. Marc Vilanova, artist in residence bij beide lectoraten, maakt tastbaar dat de gevolgen van menselijk handelen vaak buiten onze waarneming blijven en onderzoekt hoe we met die onzekerheid kunnen leven.

De lectoraten en het onderwijs ontwikkelen en oefenen samen principes voor systeemtransities. Arlette van den Berg, onderzoeker bij HZ en freelance journalist, beschreef er zes op grond van gesprekken met initiatiefnemers, vrijdenkers en verbinders in inspirerende nieuwe praktijken. Ze lopen als een rode draad door de publicatie en gaan over: verhalen bevragen, rechtvaardig handelen, co-creëren, experimenteren, zelf transformeren en oude zekerheden loslaten.

Alles bij elkaar creëert 'Transitie voor Beginners' een waardevolle, veelkleurige, dynamische en inspirerende oefenruimte. We maken een begin: in deze zijn we allemaal 'absolute beginners.' Of je nu student bent, lector, docent, kunstenaar, ondernemer of bestuurder: je moet opnieuw leren kijken, luisteren, duiden, verwoorden en verbeelden; leren samenwerken en samenleven op een manier die bijdraagt aan een betere wereld. De schrijvers, vertellers van verhalen, zijn daarin optimistisch. Je maakt fouten, je oefent, je vertelt je eigen verhaal en deelt verhalen met elkaar. Zo lang je maar begint.

Hendrik-Jan van Arentthals

Voorzitter College van Bestuur HZ University of Applied Sciences

A black and white portrait of a man with curly hair, wearing a light-colored polo shirt, looking slightly to the right. The background is a blurred outdoor setting with trees and a building. The text 'Jean-Marie Buijs' is in the top right. The title 'Sturen en stromen in de delta' is on the right, with a green brushstroke behind it. The page number '6' is in the bottom left, and '7' is in the bottom right.

Jean-Marie Buijs

Sturen en stromen *in de delta*

Fotografie: Marijn Kluijfhout

Stelt u zich voor: een gebied van een aantal vierkante kilometer in Vliissingen-Oost. Op die lap grond liggen opgaven voor een waterstofopslag, een hoofdverdeelstation voor energie, natuurherstel langs de Westerschelde, een justitieel complex, dijkversterkingen, een laagvliegroute voor defensie en tot kort geleden plannen voor twee kerncentrales. Niemand heeft dit zo bedacht. Het is het resultaat van tientallen aparte besluiten, genomen door tientallen zo niet honderden afzonderlijke organisaties en duizenden individuen, politici, ambtenaren, ondernemers en activisten die elkaar allemaal op hetzelfde stuk delta tegenkomen.

Dat beeld is geen uitzondering. Het is precies wat een delta is: een plek waar stromen samenkomen, zoals we zien in figuur 1 en 2. Rivieren en getijden, uiteraard, maar ook stromen van energie, van grondstoffen, en van mensen die komen en gaan. Een delta is aantrekkelijk juist omdat al die stromen er samenkomen: vruchtbaar, goed bereikbaar, geschikt voor landbouw, energieproductie, industrie, recreatie en wonen tegelijk.

Maar diezelfde concentratie maakt een delta ook kwetsbaar. Klimaatverandering raakt een delta harder dan de meeste andere plekken: zeespiegelstijging, verzilting, periodes van droogte afgewisseld met hevige neerslag.

Vliissingen-Oost vanuit de lucht. Fotografie: Edwin Paree

Zeeland voelt dat heel concreet: de provincie heeft vrijwel geen eigen zoetwater, is voor aanvoer afhankelijk van het Volkerak-Zoommeer en een leiding vanuit de Biesbosch, en juist de langere, drogere zomers die klimaatverandering met zich meebrengt verzilt bodem en grondwater verder. Tegelijk is de delta óók de plek waar de omslag naar een duurzame samenleving zichtbaar wordt, onder meer door windmolens, aanlanding van windparken op zee, zonneparken en waterstoffabrieken. Dat maakt de druk dubbel: de delta moet zich aanpassen aan een veranderend klimaat, en tegelijk zelf bijdragen aan het tegengaan ervan. Daarom werken wij in dit lectoraat vanuit een governance perspectief aan drie inhoudelijke thema's: water, energie en ruimte.

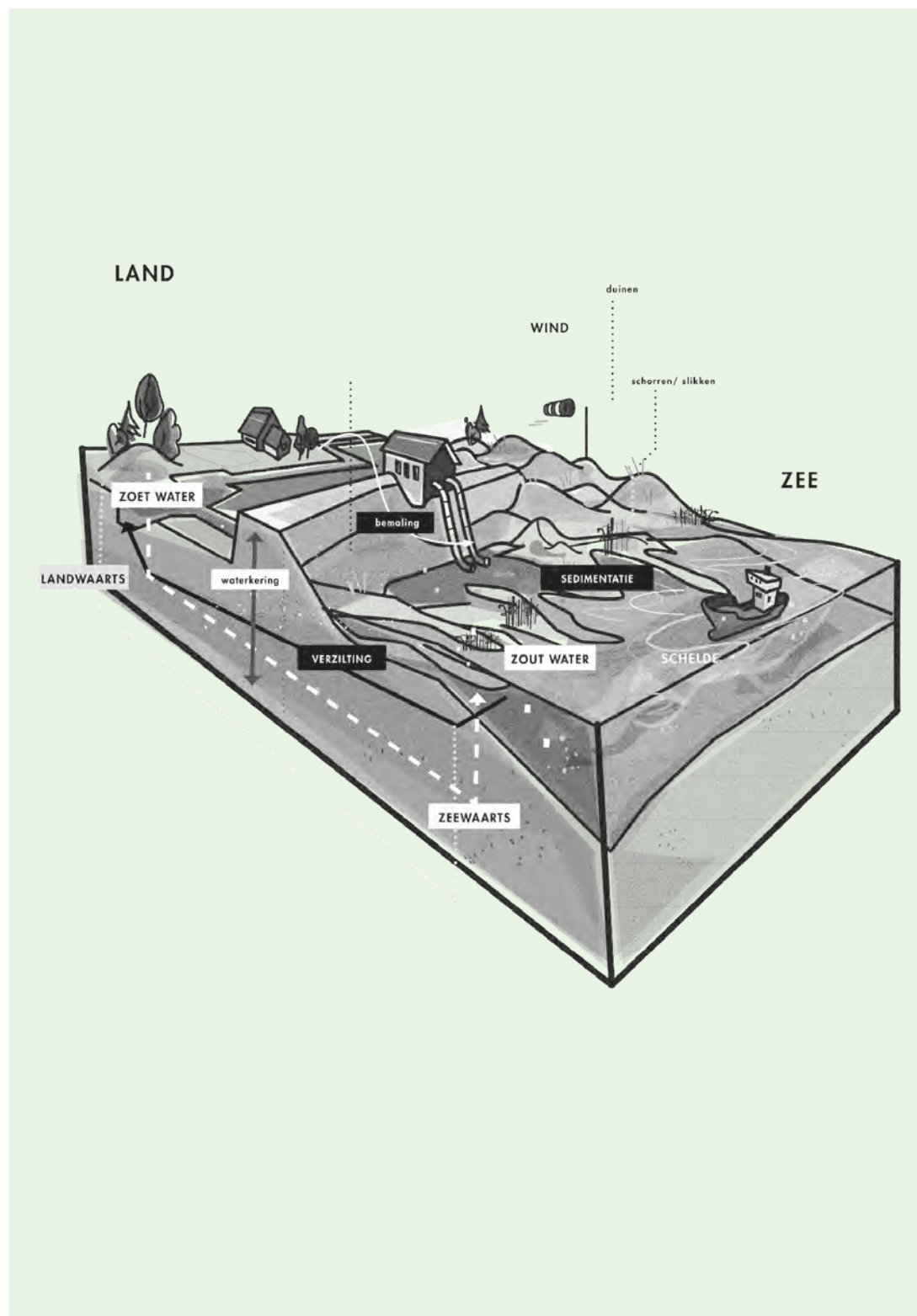
Graag wil ik jullie meenemen in de ontwikkeling van het HZ en DCC lectoraat Governance van Regionale Transitie. Dit zal ik doen door eerst de dynamiek te schetsen waarin wij onderzoek doen. Zie het als een inleiding op sturen en stromen in de delta. Het lectoraat licht ik vervolgens toe via de missie, met sturingsvermogen als centraal begrip. Daarna volgt de uitwerking in de onderzoekslijnen Netwerken & instituties, Participatie & Responsiviteit, Leren & Evalueren. Het inhoudelijke verhaal sluit ik af met een vooruitblik naar komende jaren op gebied van onderzoek, de bijdrage aan het onderwijs en samenwerking in de regio.

I. Sturen en stromen in de delta

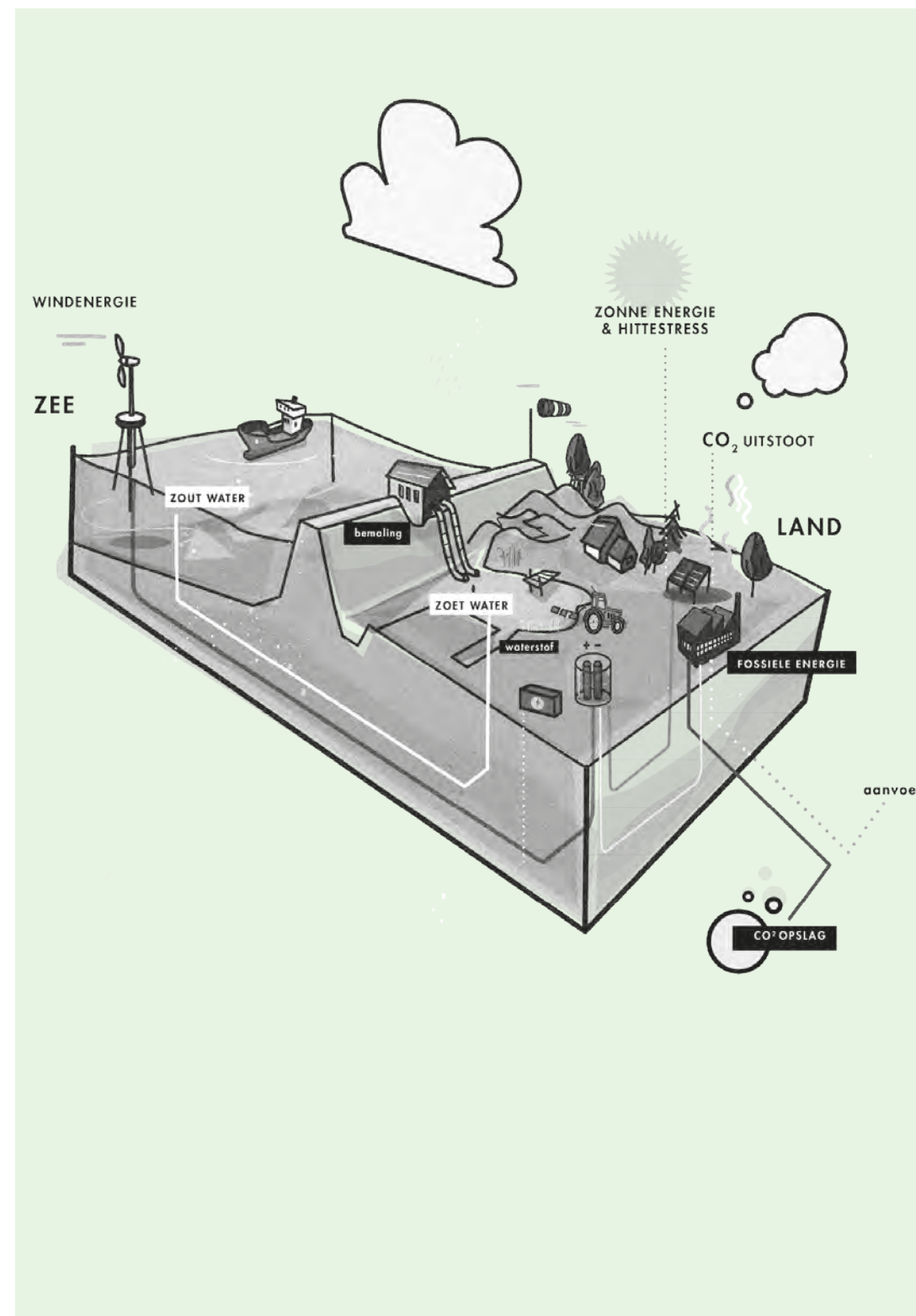
Voordat ik het lectoraat zelf toelicht, schets ik eerst de context waarin dat onderzoek plaatsvindt.

I.1 Sturen vanuit verschillende logica's

Stromen in de delta veranderen continu, onder meer door natuurlijke processen, klimaatverandering en menselijk ingrijpen. Bij dit laatste wordt het pas echt ingewikkeld, want iedere organisatie en individu stuurt vanuit een eigen logica. Een gemeente wil voldoende woningen bouwen, een waterschap de dijken op orde houden tegen beheersbare kosten, en er ligt een grote natuuropgave in de delta. Netbeheerders kampen met de noodzaak van elektrificatie en het tegengaan van netcongestie. In Tholen is dat bijvoorbeeld zo nijpend dat een groep ondernemers inmiddels een batterij delen en energie uitwisselen, gewoon om te kunnen ondernemen. Bewoners wachten af tot er meer zekerheid is, of nemen juist initiatief op de thema's die zij belangrijk vinden (zie bijvoorbeeld het *gesprek met City Seeds* elders in deze publicatie). En dan zijn er nog een stuk of 30 Rijksprogramma's die vanuit Den Haag hun eigen doelen en deadlines opleggen, zonder dat ze elkaars werk voldoende kennen, laat staan begrijpen wat er in de regio speelt. Al die partijen sturen, tegelijkertijd, in verschillende

Figuur 1. Stromen en sturen in de delta, perspectief vanuit zee. Ontwerp infographic: Abne Herrebout, naar idee van auteur

Figuur 2. Stromen en sturen in de delta, perspectief vanuit land. Ontwerp infographic: Abne Herrebout, naar idee van auteur

richtingen. Niemand van hen heeft alleen de macht om de knoop door te hakken, maar ook niemand kan het zich veroorloven om niets te doen.

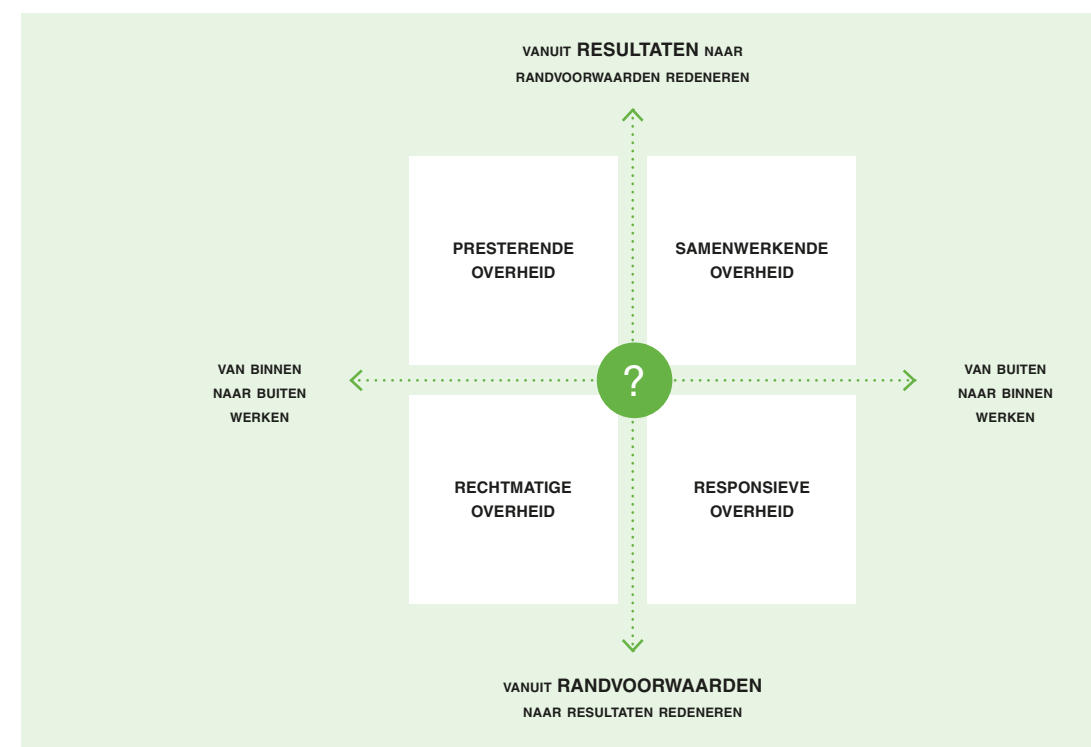
I.2 Transitie als opgave

Al dat sturen door verschillende partijen leidt tot veel onderlinge afhankelijkheden. Dit maakt het lastig om tot fundamentele veranderingen te komen: transitie die wel degelijk nodig zijn om anders om te gaan met de stromen in de delta. In figuur 1 en 2 zien we op hoofdlijnen wat voor vormen van sturing er plaatsvinden ten aanzien van fysieke stromen op gebied van water en energie. We zien dat mens en natuur elkaar voortdurend beïnvloeden en gezamenlijk vormgeven aan de delta, wat we in de wetenschap een socio-ecologisch systeem noemen (Ostrom, 2009). Met de infrastructuur die daarbij komt kijken, wordt dit socio-ecologische systeem ook nadrukkelijk een technisch systeem: een socio-techno-ecologisch systeem, waarin natuur, techniek en samenleving gezamenlijk vormgeven aan wat mogelijk is (Andersson et al., 2024).

In de delta gaat sturing onder meer om het veranderen van stromen van zoet en zout: in plaats van het zo snel mogelijk afvoeren, gaat het nu om het zoet water zo lang mogelijk vast te houden en te hergebruiken. Het gaat ook over nieuwe perspectieven op kustverdediging in relatie tot zeespiegelstijging. De energietransitie vraagt om meer gebruik van zon en wind in decentrale oplossingen, terwijl de delta tegelijkertijd belangrijk blijft voor nationale belangen en infrastructuur. De sleutel ligt hierbij mogelijk in meer gebruik van waterstof, maar wordt dit in de vorm van grijs, blauw of groen, zoals **Wim Huibregtse** elders in deze publicatie uiteen zet? Transitie zijn dan ook geen kwestie van een nieuwe wet invoeren of een subsidie openstellen, maar vragen om nieuwe aannames, routines en werkwijzen (Loorbach, 2010; Loorbach et al., 2017; Köhler et al., 2019). Dat vraagt dus ook om nieuwe vormen van samenwerking, met spelregels die nog niet vanzelfsprekend zijn (Crowley & Head, 2017). Dat roept meteen de vraag op wie daarbij aan tafel zit, en of werkelijk iedereen kan meedoen die het aangaat. En omdat niemand vooraf precies weet hoe die nieuwe samenwerking eruitziet, hoort leren onlosmakelijk bij transitie: niet als iets wat je achteraf doet, maar als de manier waarop nieuwe initiatieven (kleine, vernieuwende experimenten) zich geleidelijk verhouden tot de bestaande routines en structuren eromheen (Geels, 2019). Die twee schuiven zelden in één keer in elkaar; ze beïnvloeden eerst elkaars betekenis, ongeschreven regels, machtsverhoudingen en vaardigheden, totdat er soms een nieuwe manier van werken ontstaat die niemand vooraf zo had ontworpen.

I.3 Sturingsstijlen

Sturing is een taak die overheden zich tot de jaren '90 grotendeels hadden toegeëigend door middel van wetten, vergunningen en ruimtelijke plannen. Daarna kwamen marktwerking, privatisering en decentralisering, passend bij een trend van een meer doelmatige overheid. Toegenomen decentralisatie en uitbesteding had versnippering tot gevolg. Onder andere als reactie hierop ontstond netwerksamenwerking met veel aandacht voor het maken van afspraken in akkoorden. Responsieve sturing is daar weer een reactie op, vertrekkend vanuit de initiatieven van bewoners. Door Van der Steen en collega's (Van der Steen et al., 2015) is deze ontwikkeling van sturing uitgewerkt in kwadranten, zoals te zien is in figuur 3.

Figuur 3. Sturingskwadranten. Gebaseerd op Van der Steen, Scherpenisse en Van Twist (2015)

In transitie zien we alle vormen van sturing terugkomen (Diercks et al., 2020), zoals het bewonersinitiatief van **City Seeds** elders in deze publicatie herkenbaar is vanuit responsieve sturing. Dit soort initiatieven zijn wellicht een nieuwe vorm van stroming die bijdraagt aan transitie. Een mooi voorbeeld van netwerksturing in de regio is de Kustvisie uit 2017 (Provincie Zeeland, 2017) waarin provincie,

gemeenten, natuur- en milieuorganisaties, toeristische belangenorganisaties, ZLTO, Rijkswaterstaat en het Waterschap samen afspraken maakten over de toekomst van de kustzone. Bij prestatiesturing valt bijvoorbeeld te denken aan beprijzing van watergebruik als instrument, maar ook aan businesscases voor nieuwe investeringen op het gebied van duurzame energie. Het wettelijke kader blijft in veel gevallen een belangrijke basis van sturing, zowel leidend tot juridische beperkingen, zoals het stikstofdossier goed laat zien, maar ook met mogelijkheden voor juridische oplossingsruimte (Gilissen, 2025).

Ook in de praktijk van transitie zien we dus momenteel dat deze vier vormen van sturing door elkaar bestaan: regelgestuurd, prestatiegestuurd, netwerkgestuurd en responsief. Geen van die stijlen sluit de andere uit. In de praktijk lopen ze meestal door elkaar heen, en scheppen de verschillen vaak onbegrip tussen partijen. Het werk van een professional is dan ook niet: kiezen welke stijl de juiste is, maar het herkennen van verschillende sturingsstijlen en bijbehorende logica's en in gezamenlijkheid kijken welke combinatie, op welk moment passend is bij het vraagstuk.

I.4 Naar sturingsvermogen

Het werken aan regionale transitie manifesteert zich zodoende als een vraagstuk van collectief handelen. De sturingsstijlen die u net zag, zijn zelf het bewijs dat sturing meebeweegt: naarmate actoren, machtsverhoudingen en verwachtingen verschuiven, verschuift ook de manier waarop we sturen. Daarmee verandert de aard van de opgave zelf: het gaat niet meer om de vraag óf je stuurt en waarheen, maar om hoe je dat meebewegen blijft organiseren. Meebewegen is daarbij niet hetzelfde als volgen: soms betekent het aansluiten bij wat er al gaande is, maar minstens zo vaak betekent het tegenspel bieden, een grens trekken, of ruimte maken voor conflict, al naar gelang wat de situatie vraagt. Zodanig dat sturing in transitie effectief, legitiem, eerlijk en aanpasbaar blijft (Diercks et al., 2020; Van der Steen et al., 2018). We duiden dat hier als sturingsvermogen.

In de bestuurskunde gebruiken we voor sturingsvermogen ook vaak de Engelse term: governance capacity. Het gaat over de vraag of de betrokken partijen, samen in staat zijn om die keuzes weloverwogen, tijdig, met voldoende draagvlak en flexibiliteit te maken. En laat dat nu precies zijn waar het te vaak aan schort in transitie. Hierdoor gaat er geld, tijd en kennis verloren: plannen vertragen, oplossingen vallen duurder uit, en draagvlak brokkelt af.

Vanuit deze achtergrond komen we tot het thema van mijn rede vanmiddag: sturen en stromen in de delta en het vermogen om richting te geven aan regionale transitie.

II. Governance van Regionale Transitie

II.1 Vraagstelling

Dat brengt ons bij de vraag die dit lectoraat wil beantwoorden. Er zijn tal van technische, ecologische en ruimtelijke disciplines die onderzoeken hoe je grotere of efficiëntere windmolens bouwt, hoe je een waterkerend landschap inricht dat ook nog ruimte biedt aan natuur en hoe je zoet water opslaat in de ondergrond. Deze specialismen werken allen aan relevante innovaties, maar geen van allen lost het vraagstuk alleen op. Ze moeten allemaal een plek krijgen in diezelfde delta, bij diezelfde gebruikers en bewoners, binnen diezelfde bestuurlijke verhoudingen. En daar zit de vraag die zeker net zo bepalend is als de innovatie zelf: hebben de partijen die deze stromen moeten sturen, eigenlijk wel het vermogen om dat samen te doen en te laten passen bij de omstandigheden?

Bij een project over zoetwaterbeschikbaarheid als **STURDI Water** gaat het niet om wie er bij droogte het eerst moet inleveren, maar om hoe waterautoriteiten, boeren, industrie en natuurorganisaties gezamenlijk kunnen zorgen dat iedereen zo lang mogelijk over voldoende schoon water beschikt. Op het gebied van de energietransitie zien we dat gemeenten soms zelf proberen vorm te geven aan bewonerscollectieven voor de opgave waar zij voor staan, tegelijkertijd weten zij bestaande initiatieven die bij kunnen dragen aan de opgave nog beperkt te vinden. Kunnen zij niet juist beter bij deze initiatieven aansluiten? Het gaat hier niet om tekortkomingen in de techniek, maar in de manier waarop beschikbare stromen en gezamenlijke actie op elkaar aansluiten, of juist niet.

Het lectoraat, mogelijk gemaakt door het **Delta Climate Center**, onderzoekt dit soort voorbeelden en draagt in de praktijk bij aan hoe sturingsvermogen kan meebewegen met de uitdagingen van regionale transitie. Wat dat concreet betekent voor de missie van dit lectoraat, wil ik u nu laten zien.

II.2 Missie en profiel

De missie van het lectoraat Governance van Regionale Transitie is het sturingsvermogen te helpen begrijpen, verbeteren en beoordelen: bij professionals van nu, én bij de professionals van morgen die nu nog studeren.

Maar wat is dat vermogen eigenlijk? Bij operationalisering op niveau van één organisatie bestaat dit grofweg uit drie onderdelen, die elkaar versterken (Borrás et al., 2024). Ten eerste de rollen die een partij op zich neemt in een transitie: is een gemeente bijvoorbeeld initiatiefnemer, toetser of facilitator? In transities gaat het vaak om nieuwe situaties waarin oude rollen niet meer werken (Pahl-Wostl, 2007), of om nieuwe rollen die dwars door bestaande afdelingen en organisaties heen lopen (Huiteima & Meijerink, 2010; Van Meerkerk & Edelenbos, 2018). Ten tweede de hulpbronnen die partijen daarvoor kunnen inzetten. In de literatuur over governance capacity gaat het in eerste instantie om geld, relaties en kennis. In vraagstukken over water, energie en ruimte gaat het echter ook om natuurlijke hulpbronnen, waarbij het de vraag is hoe we deze duurzaam inzetten? En ten derde het vermogen om die twee steeds opnieuw op elkaar af te stemmen als de omstandigheden veranderen. Een rol die vandaag past, kan morgen immers achterhaald zijn, en hulpbronnen die er eerst waren, kunnen wegvallen. Sturingsvermogen opbouwen in regionale netwerken betekent niet: één keer die drie dingen op orde krijgen. Het gaat daarin om samen weten te handelen, te blijven leren en in te spelen op onvoorziene omstandigheden (Van Popering-Verkerk et al., 2022). Leren in transities wordt pas van betekenis wanneer het aanzet tot reflectie op vastgeroeste patronen en nieuwe handelingsperspectieven, reflexief leren, zoals we dit in transities noemen. Van Leeuwen, Van Tatenhove, Schutter en Voyer (2025) laten zien dat leren pas tot verandering leidt wanneer het wordt omgezet in het vermogen om ook daadwerkelijk bestaande praktijken en arrangementen aan te passen. Dat is een stap die de onderzoekslijn Leren & Evalueren verderop nader uitwerkt. Die verandering kan zich op twee manieren voltrekken: als configuratie, waarbij een geheel nieuw systeem het bestaande vervangt, of als reconfiguratie, waarbij praktijk en bestaande orde elkaar geleidelijk verschuiven totdat er iets nieuws ontstaat. Onderzoek over uiteenlopende vraagstukken laat zien dat in de praktijk transities veelal verlopen als reconfiguratie (Geels et al., 2023; Laakso et al., 2021).

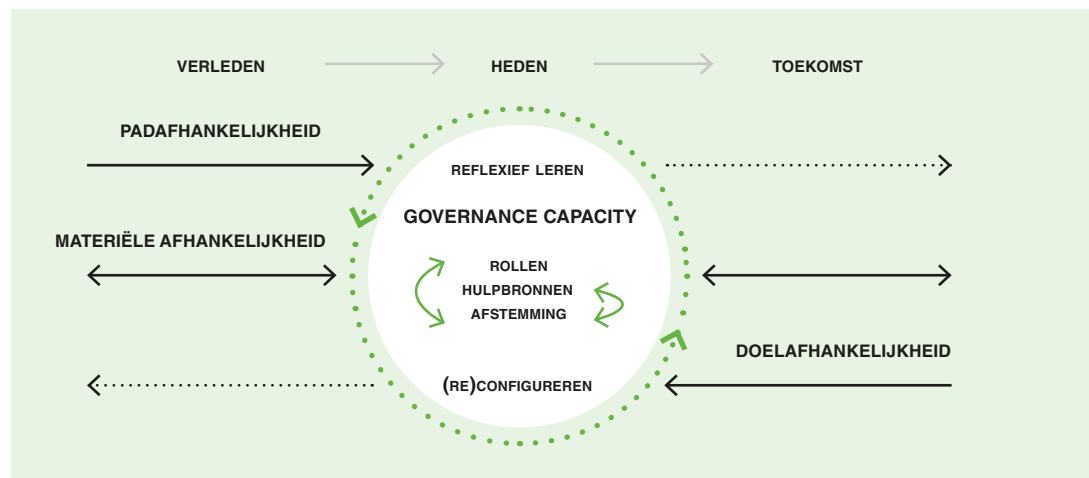
En dat is meteen waarom je governance capacity niet in één keer kunt ontwerpen en dan is het klaar. Het is geen eigenschap die je opbouwt en dan hebt. Sturingsvermogen beweegt voortdurend mee met zijn omgeving – bestaande uit de actoren, instituties en machtsverhoudingen eromheen – en draagt daarbij altijd iets mee uit het verleden (Van Assche et al., 2022). Denk aan drie soorten afhankelijkheden. Er zijn de materiële afhankelijkheden: de fysieke eigenschappen van de delta als regio zelf die simpelweg bepalen wat wel en niet mogelijk is, denk bijvoorbeeld aan het gebrek aan zoetwater of de schaarste aan ruimte. Klimaatverandering scherpt die materiële afhankelijkheid met het jaar verder aan: minder zoetwater beschikbaar,

meer druk op diezelfde grond. En dat blijft niet abstract. Het raakt direct de bestaanszekerheid van mensen in de regio, een thema dat na jaren op de achtergrond inmiddels weer volop aandacht krijgt: kunnen boeren op hun land blijven boeren, blijft drinkwater beschikbaar en betaalbaar, kunnen huishoudens de overstap naar duurzame energie financieel bijbenen? Stuk voor stuk vraagstukken die raken aan water, energie en ruimte, de drie thema's waarop dit lectoraat zich richt. Er zijn ook padafhankelijkheden: keuzes en investeringen uit het verleden die nog steeds doorwerken, ook als je vandaag iets anders zou willen. En er zijn doelafhankelijkheden: de lange-termijnvisies, zoals Zeeland 2050 (Provincie Zeeland, 2025), die vandaag al koers zetten voor de toekomst. Sturingsvermogen bouw je dus nooit op een leeg speelveld, maar altijd tussen wat er al ligt, wat de omgeving afdwingt, en waar we naartoe willen. En omdat dat speelveld blijft veranderen, is leren geen aparte activiteit naast het sturen: het is de manier waarop sturingsvermogen blijft bij een transitie die zelf ook in beweging is. Samen met de eerder genoemde inzichten in transities en sturingsbenaderingen, vormt dit het governance perspectief waarmee wij naar de praktijk kijken. We richten ons in het bijzonder op de thema's water, energie en ruimte. De praktijk rondom deze thema's is ook waar we vertrekken, door middel van vraagarticulatie. Elke onderzoekslijn van dit lectoraat begint niet met een theorie, maar met een vraag die uit het veld komt. Via workshops, interviews en doorlopende samenwerking met de partijen in de regio halen we op waar professionals in de praktijk tegenaan lopen: welke kennis ze missen, en waar ze weten dat er iets moet gebeuren, maar nog niet goed weten hoe te handelen. Dat laatste noemen we handelingsverlegenheid, en het is minstens zo belangrijk als een kennisvraag: het risico is dat een professional wél weet wat er moet gebeuren, maar toch niet in beweging komt.

Governance capacity is dan het instrument waarmee we dat duiden: het maakt van "ik weet niet hoe ik hiermee om moet gaan" een scherpere vraag: welke rol ontbreekt hier, welke hulpbron, welk vermogen om bij te sturen? En de opbrengst is nooit alleen een analyse, het gaat om handelingsperspectief: concrete richtlijnen of stappen waar een professional morgen mee verder kan. Dat kan een gezamenlijk institutioneel ontwerptraject zijn, een participatieve werkvorm, of een serious game waarin men scenario's en spelregels kan oefenen voordat het er in het echt op aankomt.

Deze inzichten op basis van governance capacity, evolutionary governance theory en transities hebben we samengebracht in een kader. Zoals te zien in figuur 4 grijpen reflexief leren en reconfigureren daarbij voortdurend op elkaar in, waardoor het sturingsvermogen (in de vorm van rollen, hulpbronnen

en afstemming) van nieuwe praktijken in wederkerigheid met de omgeving vorm wordt gegeven. De afhankelijkheden laten zien hoe dit sturingsvermogen mede bepaald wordt vanuit het verleden, toekomstbeelden en materiele bronnen, oftewel de stromen in de delta.

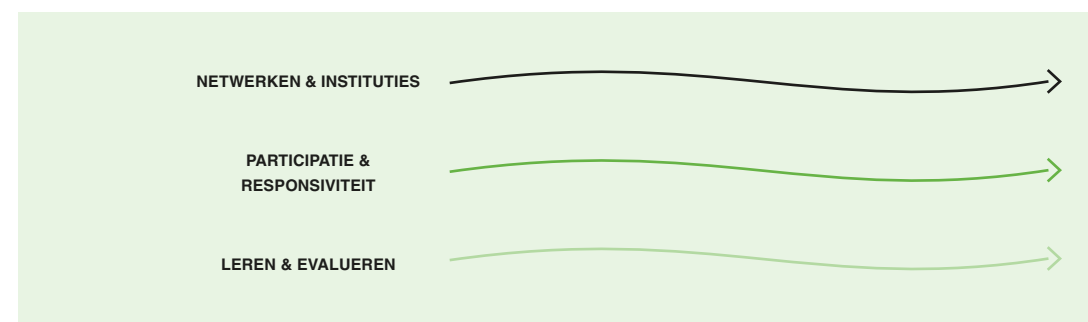
Figuur 4. Samenhangend kader Governance capacity in regionale transitie

Dit kader is geen raamwerk dat we overal als geheel toepassen, maar helpt inzicht te krijgen in het begrijpen, verbeteren en beoordelen van het sturingsvermogen in regionale transitie. Een mooi voorbeeld waarin dit nu zichtbaar wordt, betreft de veranderingen die gaande zijn op het gebied van zoetwaterbeschikbaarheid (Cosoveanu et al., 2026). De materiële afhankelijkheid is hier direct tastbaar: de toenemende zoetwaterschaarste zelf. Er is ook een padaafhankelijkheid vanuit het verleden, waarin water afvoeren de norm en praktijk was. Met toenemende periodes van droogte, met name in het voorjaar, zien we nieuwe praktijken ontstaan, zoals kreekruuginfiltratie om water beter vast te kunnen houden en zo duurzamer te benutten. Hierbij ontstaan vanuit de experimenten nieuwe netwerkvormen, bijvoorbeeld tussen boeren die op nieuwe manieren samenwerken, maar ook op grotere schaal. Doelafhankelijkheid is volop in ontwikkeling met visies en deltaplannen op het niveau van de landbouw, provincie en Zuidwestelijke delta. Tegelijkertijd zijn wettelijke kaders in de sturing lastig aan te passen, zoals de meer dan 100 stoffen die jaarlijks geanalyseerd dienen te worden conform het infiltratiebesluit. De bijkomende kosten dragen er onder andere toe bij dat een businesscase voor innovaties lastig is rond te krijgen. Ook ontstaan nieuwe vormen van coördinatie zoals een gebiedsregisseur die zorgt voor afstemming tussen nieuwe rollen

en beschikbare hulpbronnen zoals geld, relaties, kennis en (natuurlijke) materialen. Dit soort opgaven zien we ook terug in andere uitdagingen op gebied van water, energie en ruimte in de delta, met ieder weer zijn eigen afhankelijkheden en spanningen.

II.3 Onderzoekslijnen

In het lectoraat werken we de aanpak uit in drie onderzoekslijnen: Netwerken & Instituten, Participatie & Responsiviteit, Leren & Evalueren

Figuur 5. De drie onderzoekslijnen van het lectoraat Governance van Regionale Transitie

Netwerken & Instituten

Deze onderzoekslijn brengt in kaart hoe partijen die van elkaar afhankelijk zijn zich tot elkaar verhouden, en ontwerpt samen met hen nieuwe vormen van samenwerking die beter passen bij de opgave.

Neem **STURDI Water**, waar we werken aan de vraag hoe we in tijden van droogte, water eerlijk verdelen tussen boeren, industrie en natuur. Dit met het doel dat deze en andere gebruikers, nu en ook in de toekomst, zo lang mogelijk over voldoende water van de juiste kwaliteit kunnen beschikken. Niemand weet vooraf hoe je zoiets als een regionale waterbank op een specifieke locatie tot stand brengt, en hoe je daarbij op duurzame wijze gebruik maakt van water als natuurlijke hulpbron: wie beslist er mee, wie draagt welke kosten, wie heeft toegang tot welke informatie. Dat soort vragen los je niet op met alleen een goed idee. Daar moet je iets voor ontwerpen, samen met de partijen die ermee moeten werken. Vergelijkbare vragen, toegepast op waterkerende landschappen waarin waterveiligheid en natuur elkaar kunnen versterken met oog op zeespiegelstijging, spelen in **Flexible Deltas**. Dit is één van de iconprojecten van het Delta Climate Center; onze eigen bijdrage, samen met Wageningen University & Research en Universiteit Utrecht, richt zich specifiek op de bestuurlijke kant:

wat maakt het lastig om nieuwe waterveiligheidsoplossingen in te passen, wat vraagt dit voor andere verdeling van verantwoordelijkheden? En wat betekent dit voor benaderingen die sturen op actief zeewaarts groeien van de delta, of juist meegroeien door slim gebruik van natuurlijke stromen?

Binnen deze onderzoekslijn past ook het promotieonderzoek van Wim Huibregtse: hij past institutionele analyse toe op de Zeeuwse waterstoftransitie.

Zijn onderzoek laat zien hoe padafhankelijkheden en doelafhankelijkheden (waar we het bij sturingsvermogen al over hadden) bepalen waarom gevestigde industrie en nieuwe spelers de waterstoftransitie zo verschillend benaderen.

Institutionele analyse brengt daarbij vooral de stabiliteit en verandering in bestaande arrangementen in kaart; een evolutionair perspectief op governance verklaart daarnaast waaróm die instituties ontstaan en na verloop van tijd transformeren. Dat is een aanvulling die deze onderzoekslijn nadrukkelijk zoekt (Van Assche et al., 2022). Dit doen we door inzicht in verschillende verhalen die naast elkaar bestaan, verdieping in de onderliggende afhankelijkheden, en de vraag of er arrangementen of partijen zijn die tussen die werelden in weten te staan en te verbinden. In de bestuurskunde noemen we dit boundary spanning (Van Meerkerk & Edelenbos, 2018).

Participatie & Responsiviteit

In de vraagstukken van regionale transitie is het ook van belang dat iedereen mee kan doen. Daar staat de onderzoekslijn Participatie & Responsiviteit voor, met een aanpak die rekening houdt met het perspectief van bewoners en andere actoren die niet vanzelf aan tafel zitten. Er zijn grote verschillen in de prioriteiten en mogelijkheden van bewoners. Voor mij persoonlijk waren de deur-tot-deur interviews over het aardgasvrij maken van de Panoramabuurt in Vlissingen, aanleiding om eigen aannames over rechtvaardigheid en gelijkwaardigheid te heroverwegen. Bewoners die hun best doen om alle eindjes aan elkaar te knopen, hebben vaak een veel kleinere voetafdruk op gebied van klimaatverandering. De inspanningen van deze bewoners en hun afwegingen om geen dure maatregelen te nemen heb ik meer leren waarderen. Het blijft dan ook belangrijk om mogelijkheden te onderzoeken hoe diverse bewoners goed mee kunnen doen.

Bij deze lijn ligt de handelingsverlegenheid meestal bij de gemeente en gerelateerde partijen in de lokale uitwerking van transitie. Met name daarom doen we onderzoek naar responsiviteit, de mate waarin deze partijen tijdig en doortastend weten in te spelen op de behoeften van bewoners. In het RAAK Publiek-onderzoek naar het *inspelen op inwonerinitiatieven in klimaattransities* zien we een terugkerend patroon. Professionals erkennen dat bewonersinitiatief

serieus genomen moet worden, maar weten niet goed hoe daar op te reageren. Responsiviteit is dan ook geen kwestie van wel of niet reageren, maar van wat voor vorm je kiest: van luisteren en uitleggen, via het initiatief faciliteren, tot het aanpassen van beleid (Hofstra & Edelenbos, 2025a, 2025b). Dit soort inzichten vertalen we in een serious game, waarin zowel professionals als studenten rollen en processtappen kunnen oefenen zodat men in de praktijk beter kan inschatten hoe te handelen.

Leren & Evalueren

In deze onderzoekslijn kijken we hoe nieuwe manieren van werken en de bestaande orde op elkaar inwerken: hoe nieuwe praktijken langzaam normen, relaties en vaardigheden veranderen. En andersom hoe de bestaande orde ook deze nieuwe praktijken beïnvloedt, zoals toegelicht bij reflexief leren en reconfigureren. Deze onderzoekslijn kijkt in deze processen zowel naar fundamentele veranderingen in verleden, heden en toekomst van de delta. Leren gaat daarbij verder dan kennis opdoen: het verandert ook hoe mensen met elkaar omgaan. Daarmee bouwen we onder meer voort op inzichten uit het project *Green Zee te Hoog* waarin we, naast de ontwikkeling van ruimtelijke strategieën voor zeespiegelstijging voor de Westerschelde, ook zien dat informele gebiedsprocessen tot nieuw begrip en andere relaties tussen partijen kunnen leiden. Dat verdiepen we onder meer in het project Flexible Deltas door betrokkenen te bevragen op wat zij van elkaar verwachten, welke netwerken zij meebrengen, welke belangen zij vertegenwoordigen, en welke aannames nemen ze, vaak onbewust, mee in de gebiedsprocessen. Dat vermogen om dit soort aannames met elkaar zichtbaar te maken en bij te stellen, heet in de transitiewetenschap reflexiviteit, een kernvaardigheid voor governance-netwerken die transitie moeten dragen (Sol et al., 2018). Niet om daar achteraf een rapport over te schrijven, maar door in tussenruimtes als Living labs in gezamenlijkheid betekenissen te heroverwegen en aan te passen (Termeer, 2025). Zowel *Green Zee te Hoog* als *Flexible Deltas* worden getrokken door Teun Terpstra vanuit lectoraat Resilient Deltas. Beide zijn mooie voorbeelden van hoe we vanuit de HZ en DCC transdisciplinair leren door expertkennis van ingenieurs en verhalen uit gebieden elkaar te laten beïnvloeden (zie ook het gesprek met Tracy Metz in deze publicatie).

In het promotieonderzoek van Flavia Albu Cosoveanu staat het leren en evalueren op experimentniveau centraal. Haar onderzoek naar pilots met natuurlijke oplossingen voor kustbescherming in Nederland, België en Engeland laat een hardnekkige paradox zien. Precies de omstandigheden die een experiment laten slagen – extra aandacht, gemotiveerde deelnemers,

ruimte om van de regels af te wijken – zijn de omstandigheden die wegvallen zodra je het wilt opschalen (Van Buuren et al., 2018). De handelingsverlegenheid hier zit dus niet bij één professional, maar in het systeem zelf. Toch zag zij ook wat wél helpt: bewoners vanaf dag één betrekken, aansluiten bij bestaand beleid, en een boundary spanner die tussen bestuurslagen en disciplines weet te schakelen.

Samenhang

De drie onderzoekslijnen – netwerken, participatie en leren – grijpen in elkaar. Een goed institutioneel ontwerp zonder aandacht voor bewonersperspectief loopt vast op draagvlak. Responsiviteit zonder te leren van participatietrajecten leidt tot het herhalen van dezelfde fouten. En evalueren zonder de onderliggende samenwerkingsafspraken aan te passen, verandert uiteindelijk niets. Samen vormen ze het instrumentarium waarmee governance capacity in de praktijk wordt opgebouwd: niet als abstract begrip, maar als iets wat je kunt analyseren, waar je op kunt ontwerpen om mee te bewegen, en waarvan je kunt leren.

II.4 Vooruitblik

Wat betekent dit alles voor de komende periode? Wij willen professionals en studenten in deze regio beter toerusten om regionale transitie aan te pakken, met praktijkgerichte kennis, concrete interventies en handelingsperspectief, zowel door het tegengaan van klimaatverandering via de energietransitie als door klimaatadaptatie. We vertrekken daarbij vanuit de bestuurskundige onderzoekslijnen en het eerder beschreven proces van vraagarticulatie met de praktijk.

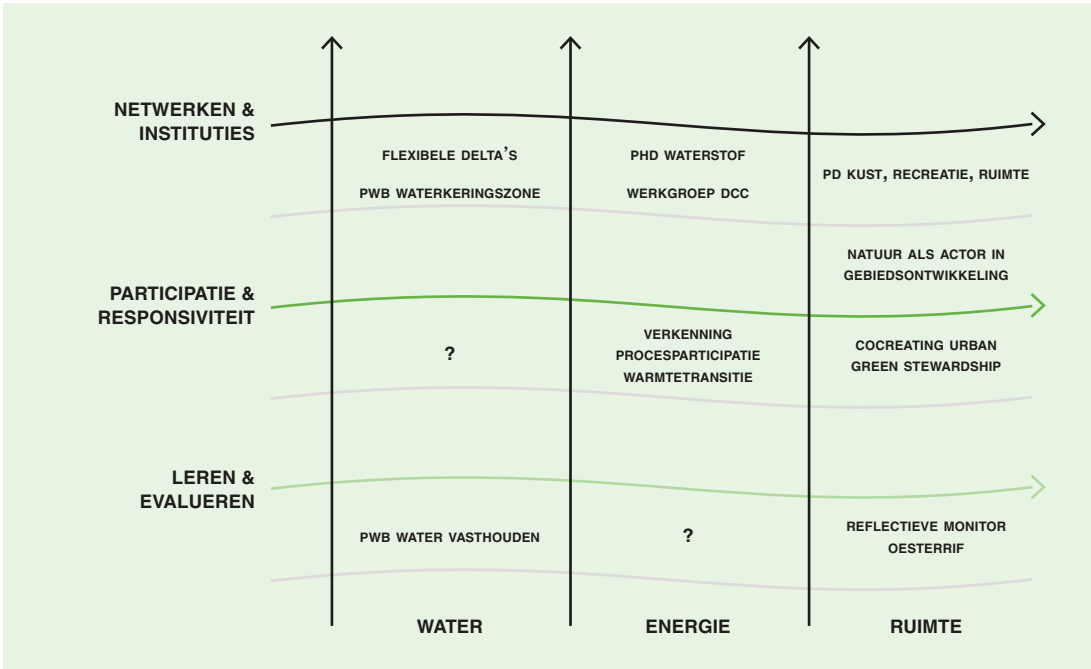
Ik noem drie onderdelen: het onderzoek zelf (inclusief het team dat dit draagt), ontwikkeling op het gebied van onderwijs, en de bredere samenwerking.

Onderzoek

Vertrekkend vanuit diezelfde drie onderzoekslijnen, ontwikkelen we het onderzoeksportfolio de komende jaren vooral door deze toe te passen op de drie thema's die ik eerder noemde: water, energie en ruimte. Niet elke combinatie is nu al even ver ontwikkeld. Precies dat laat het schema in figuur 6 zien: waar we al staan, en waar de komende jaren de ruimte zit. Ook zitten er op diverse projectvoorstellen crossovers tussen onderzoekslijnen en inhoudelijke thema's.

Op het thema water loopt er sinds een aantal maanden een nieuw Programma Water en Bodem sturend project (PWB, thematische call van SIA) gericht op watervasthouden, waarbij we met name willen leren van de Waterhouderij Walcheren als voorloper van infiltratieprojecten in de regio. Recent is ook een voorstel ingediend voor PWB over de toekomstige waterkeringszone, waarbij

we ons in het bijzonder richten op de institutionele verschillen tussen regio's in het land. Een ander projectvoorstel gaat over het herstel van een Europees plat oosterrif in de kustwateren. Het gaat daarbij om hoe oesterkwekers, natuurorganisaties en overheden in onderling vertrouwen kunnen bepalen hoe zo'n rif wordt aangelegd, en hoe ze de resultaten daarna samen kunnen monitoren en interpreteren. Op energie levert het onderzoek van Wim naar de Zeeuwse waterstoftransitie institutionele inzichten op waarmee we, samen met Energy Campus en de werkgroep Energie en industrie van het DCC, de samenwerking rond verduurzaming van de industrie willen versterken; vanuit participatie verkennen we ook nieuw onderzoek naar de warmtetransitie in de gebouwde omgeving. En op ruimte werken we voornamelijk aan voorstellen rondom integrale gebiedsontwikkeling. Het Professional Doctorate (PD) van Marije Noordhoek over de positionering van recreatie en toerisme binnen klimaatadaptieve ruimtelijke ontwikkeling, en het voorstel Governing with Nature over natuur als actor in gebiedsontwikkeling werken we in de onderzoekslijnen verder uit.

Figuur 6. Matrix van onderzoekslijnen en thema's, met doorlopende en nieuwe projectvoorstellen

Om deze kansen te benutten is ook de ontwikkeling van het team van belang. Met Flavia, Blerina, Wim, Arlette en straks ook Marije als PD staat er een sterke basis met veel expertise op de onderzoekslijnen én inhoudelijke thema's. De ambitie is

met het team de onderzoekslijnen en onderzoeksmethoden verder te ontwikkelen. Er liggen hiervoor mooie kansen. Bij betrokken partijen en onderzoekscalls groeit het inzicht dat governance en sociale wetenschappen van groot belang zijn om transitie op gebied van klimaat, energie en voedselsystemen te laten slagen.

Onderwijs

Geen toekomst, zonder kennis van het verleden. Mijn vader, oud geschiedenisleraar, heeft een boek geschreven over zijn leven, en daarmee ook over opgroeien in de delta ten tijde van de wederopbouw en de Ramp van 1953. Het boek bevat dan ook veel levenslessen, maar iets dat er voor mij boven uit steekt is het belang van onderwijs en ook zeker de keuzevrijheid voor onderwijs in de delta. Dit onderstreept voor mij het belang om vanuit het lectoraat bij te dragen aan het onderwijs in deze regio.

In komende jaren zetten we de samenwerking met opleidingen zoals *Water Management*, *Global Project and Change Management* en de *Master River Delta Development* graag voort. Passend bij het thema Transitie voor beginners, zien we dat vraagstukken over regionale transitie steeds meer vakgebieden en opleidingen raken. Het is van belang dat studenten leren de dynamiek van transitie en sturing te herkennen in situaties die ze zelf meemaken en ook hierin te leren handelen.

Het is de ambitie met toegepaste kennis en producten uit het onderzoek opleidingen en nieuwe initiatieven zoals het Impact Lab en de minor Future Shores te versterken. Bijvoorbeeld met participatieve werkvormen en serious games. De verbinding met onderwijs werkt echter ook in twee richtingen. Onderzoek voedt het onderwijs met actuele casuïstiek en toepassingen. Maar het onderwijs voedt op zijn beurt ook het onderzoek: studenten die stage lopen, ontwikkelen nieuwe kennis en inzichten. We nodigen hen dan ook graag uit mee te doen in onderzoeksprojecten.

In het masteronderwijs en leven lang ontwikkelen onderwijs, zoals *Energietransitie in zicht*, en *Landelijke gebiedsontwikkeling*, zien we concrete mogelijkheden om verder bij te dragen aan de regionale transitiecapaciteit. Afgelopen jaren is met diverse collega's ook hard gewerkt aan de ontwikkeling van een Master Duurzaamheidstransities. Voor komende periode is het de uitdaging vanuit praktijkgericht onderzoek bij te dragen aan de verdere ontwikkeling van masteronderwijs in de regio, een nu nog vrijwel ontbrekende schakel tussen de bacheloropleidingen en de groeiende groep PhDs en PDs bij de HZ en het DCC.

Samenwerking

Sturingsvermogen bouw je nooit alleen op. Een groot deel van de mensen met wie ik dit onderzoek doe, zit hier vandaag in de zaal: van gemeenten, provincies, waterschappen, veiligheidsregio's en havenbedrijf, tot bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties in de *Zuidwestelijke Delta*. In al die samenwerkingen zien we telkens dezelfde vier rollen terugkomen, ongeacht de organisatie: visiemakers die met een omgevingsvisie (Provincie Zeeland, 2021) of energiestrategie (RES Zeeland, 2025) richting geven; inhoudelijke specialisten die formele verantwoordelijkheid dragen voor een systeem (waterveiligheid, zoetwater, het energienet); participatiedeskundigen die bewoners en initiatiefnemers tijdig en doortastend proberen betrekken; en verbinders die als boundary spanner tussen al deze partijen weten te schakelen, bijvoorbeeld in integrale gebiedsontwikkelingsprocessen. Deze vier functies zijn zelf niet nieuw, maar de praktijksituaties in transitie vaak wel. Dit vraagt om een andere invulling van deze functies, passend bij nieuwe situaties. Neem de gebiedsregisseur die vandaag tussen deze rollen weet te schakelen, een positie die tien jaar geleden nog nauwelijks in deze vorm bestond. Deze verschillende rollen zijn essentieel voor het onderzoek in regionale transitie.

Binnen de HZ weten we ook steeds beter de benodigde samenwerking vorm te geven tussen onderzoeksgroepen met specialistische systeemkennis en ons onderzoek op gebied van governance. Tegelijkertijd willen we ook de samenwerking in het transitieprogramma van de HZ versterken. Door intensievere samenwerking met onder meer het lectoraat kunst | cultuur | transitie, *Global Project and Change Management*, het *Impact lab* en initiatieven voor masterontwikkeling, is het de ambitie de expertise op gebied van transitie te verdiepen én te verbinden.

Dit zien we ook terug in de aanpak van het *Delta Climate Center*. Het DCC brengt een veelheid aan expertises samen over het werken aan transitie. Er ligt daarbij veel potentie in de samenwerking in de waaier van mbo, hbo en wo; met daarbij de uitdaging om de bestaande werkwijzen van instellingen te doorbreken (het lijkt wel een transitie ;-). Naast de gestarte projecten, ontstaan er diverse werkgroepen om de samenwerking te versterken op thema's zoals klimaatadaptatie, energie en industrie, participatie en cocreatie. Vanuit het lectoraat dragen we graag bij aan het realiseren van nieuwe transdisciplinaire werkwijzen. De regiodealontwikkeling Living Lab Noord-Zeeland, samen met Schouwen-Duiveland en Tholen, is daar een mooi voorbeeld van: een plek waar onderwijs, praktijk en onderzoek letterlijk in hetzelfde gebied samenkomen en nieuwe kansen creëert voor scholieren en studenten om in het gebied aan de slag te gaan.

Landelijke en internationale samenwerking maakt het ook mogelijk te leren van andere regio's en expertises. Dit komt onder meer tot uiting in de samenwerking met het *Delta Platform*, *Lectorenplatforms Water* en *GROW-TH* (groene omgevingswet). Internationale projecten en netwerken, zoals diverse Interreg projecten, verrijken onze inzichten en resulteren in kennisdeling en een beter begrip van de aannames en cultuur in onze eigen regio. De positie van het lectoraat en het delen van resultaten in deze netwerken willen we komende jaren versterken.

Het thema van deze publicatie is "Transitie voor beginners." En als de afgelopen decennia iets duidelijk is geworden, is dat niemand de expert is in transities. Niet de bestuurder, niet de ondernemer, niet de onderzoeker, dus ook wij niet. We zijn allemaal, ieder op onze eigen plek, aan het leren hoe je handelt in complexiteit en onzekerheid, zonder pasklaar antwoord en zonder vaste routekaart. Dat is geen tekortkoming die we moeten wegwerken voordat we verder kunnen. Het is de aard van de opgave zelf.

De nieuwe voorstellen, bredere samenwerking, een sterk team en stevigere verbindingen zijn stuk voor stuk manieren om dat meebewegen te ondersteunen: door inzicht te geven in rollen die in nieuwe situaties gevraagd worden, hoe daarin hulpbronnen kunnen worden aangewend, en concrete interventies zoals institutioneel ontwerp, participatieve werkvormen en serious games, die professionals helpen telkens opnieuw scherp te krijgen wat er nodig is. Soms vraagt dit veranderen door reconfigureren, soms mag het juist schuren. Dat vermogen is waar dit lectoraat aan wil bijdragen.

III. Tot slot

Laten we nu terug gaan naar die lap grond in Vlissingen-Oost, waar waterstof, hoogspanning, natuurherstel, dijkversterking en defensie allemaal om ruimte vragen. Niet alles gaat passen. Ook komen er vergelijkbare vragen op in andere gebieden in de delta, vaak in combinatie met heel andere opgaven die vragen om verdeling van stromen van water, energie en ruimte. Bijvoorbeeld als we kijken naar de landbouw, die moet verduurzamen terwijl de grond onder haar voeten verzilt en marges klein zijn; of naar steden die zich moeten wapenen tegen hitte en wateroverlast en tegelijkertijd een grote woningbouwopgave hebben. In al deze vraagstukken vindt veel sturing plaats en dit is onderdeel van de opgave. Dat maakt het belangrijk om onderzoek naar sturingsvermogen onderdeel te maken van het werken aan regionale transities. Onder meer door te kijken naar de nieuwe rollen die dat vraagt, het duurzaam inzetten van hulpbronnen en het vermogen om dit op elkaar af te stemmen. Dit doen we door

mee te bewegen met de stroom van regionale transities, soms reconfigurerend, soms schurend, in termen van wat nodig is. En dat antwoord verandert mee, elke keer opnieuw, net als de actoren, instituties en afhankelijkheden die samen bepalen wat mogelijk is.

De drie onderzoekslijnen zijn dan ook niet het antwoord op deze vragen. Het zijn de richtingen waarmee we aan de slag gaan, niet alleen als onderzoekers, maar samen met professionals en studenten. Zo draagt dit lectoraat bij aan betere sturing van transities, door interventies gericht op effectieve en gedragen samenwerking, het organiseren van tijdige en doortastende betrokkenheid, en het ter discussie stellen van aannames en routines in leerprocessen. Dit alles om duurzaam te leren omgaan met de stromen in onze delta.

IV. Dankwoord

Deze lectorale rede is niet alleen de start van een nieuw lectoraat, maar ook een mijlpaal in mijn loopbaan bij de HZ. Het College van Bestuur, directeuren en de Commissie Onderzoek ben ik zeer dankbaar voor het vertrouwen dat jullie mij geven. De komst van het Delta Climate Center naar Zeeland maakt het mogelijk dit lectoraat te starten. De samenwerking in de waaier en de diversiteit aan expertises bieden een enorm potentieel voor de regio. Ik ga graag de uitdaging aan om daar met het bestuur, directie, de vele nieuwe collega's en partners van het DCC een succes van te maken.

In afgelopen jaren heb ik met veel inspirerende lectoren mogen samenwerken, in het bijzonder met Teun Terpstra in de onderzoeksgroep Resilient Deltas. Ik heb enorm veel van jullie veel geleerd over het lectorschap. Door voort te bouwen op de onderzoekslijn Governance, maakt het lectoraat een vliegende start in de samenwerking met professionals, onderzoekers, docenten en studenten. Niet alleen binnen de HZ, DCC en de regio, maar ook ver daarbuiten. Hoewel we veel in een project proberen te gieten, is deze samenwerking zoveel meer dan dat. Gelukkig doe ik dit dan ook niet alleen. Ik ben heel blij met het team, waarin expertises over governance en de inhoudelijke thema's samen komen. Flavia, Wim, Blerina, Arlette en Marije, ik ga dit avontuur graag met jullie aan.

Deze publicatie en de bijeenkomst 'Transitie voor beginners' waren niet mogelijk geweest zonder heel veel getalenteerde mensen. Bijzondere dank gaat uit naar Godelieve Spaas, het is een voorrecht om samen met jou aan dit thema te mogen werken.

Ten slotte, dichterbij huis. Dank aan familie en vrienden voor het meedenken, ondersteuning en zinvolle gesprekken. Mijn ouders ben ik dankbaar voor alle kansen die zij mij hebben gegeven en wat fijn dat jullie hierbij zijn. Een broer en zus met verstand van bestuurskunde en communicatie kan ik iedere lector op gebied van governance aanbevelen, dank voor jullie ondersteuning en kritische reflectie.

Thuis is voor mij waar Daniëlle, Fenna en Jurre zijn. Samen met jullie is alles leuker!

Het lectoraat kan nu echt beginnen.

Jean-Marie Buijs is lector Governance van Regionale Transitie aan HZ University of Applied Sciences en het Delta Climate Center. De onderzoeksgroep werkt met praktijkpartners in de Zuidwestelijke delta aan de vraag hoe je sturing geeft aan transitie op het gebied van water, energie en ruimte. Samen brengen zij in kaart hoe partijen die van elkaar afhankelijk zijn tot nieuwe vormen van samenwerking komen, onderzoeken zij hoe bewoners en andere betrokkenen volwaardig kunnen meedoen, en leren zij hoe sturingsvermogen kan meebewegen met een veranderende regio.

Referenties

- Andersson, J., Lennerfors, T. T., & Fornstedt, H.** (2024). Towards a socio-techno-ecological approach to sustainability transitions. *EIST*, 51, Article 100846. <https://doi.org/10.1016/j.eist.2024.100846>
- Borrás, S., Haakonsson, S., Hendriksen, C., Gerli, F., Poulsen, R. T., Pallesen, T., Somavilla Croxatto, L., Kugelberg, S., & Larsen, H.** (2024). The transformative capacity of public sector organisations in sustainability transitions. *EIST*, 53, Article 100904. <https://doi.org/10.1016/j.eist.2024.100904>
- Cosoveanu, F., Buijs, J.-M., Cappon, H., & Van Schaik, M.** (2026). Van experimenten naar veerkrachtig zoetwaterbeheer: Casus Zeeuws-Vlaanderen [Beleidsbrief]. HZ University of Applied Sciences, AquaConnect. <https://doi.org/10.1016/j.eist.2024.100904>
- Crowley, K., & Head, B. W.** (2017). The enduring challenge of 'wicked problems': Revisiting Rittel and Webber. *Policy Sciences*, 50(4), 539–547. <https://doi.org/10.1007/s11077-017-9302-4>
- Diercks, G., Loorbach, D., Van der Steen, M., Scherpenisse, J., Lodder, M., Buchel, S., Notermans, I., Bode, N., & Van Raak, R.** (2020). *Sturing in transitie: Een raamwerk voor strategiebepaling*. DRIFT, Erasmus University Rotterdam & NSOB
- Geels, F. W.** (2019). Socio-technical transitions to sustainability: A review of criticisms and elaborations of the multi-level perspective. *Curr. Opin. Environ. Sustain.*, 39, 187–201.
- Geels, F. W., Kern, F., & Clark, W. C.** (2023). Sustainability transitions in consumption-production systems. *PNAS*, 120(47), e2310070120. <https://doi.org/10.1073/pnas.2310070120>
- Gilissen, H. K.** (2025). *Met recht naar klimaatbestendige en duurzame delta's: Oratie uitgesproken op 21 maart 2025 ter aanvaarding van het ambt van hoogleraar (leerstoel 'Climate Change, Regulation and Deltas') aan de Universiteit Utrecht*. UCWOSL Utrecht University.
- Hofstra, R., & Edelenbos, J.** (2025a). Civil servant's responsivity to community-based initiatives – how enabling factors predominated the disabling. *Cogent Social Sciences*, 11(1), Article 2558086. <https://doi.org/10.1080/23311886.2025.2558086>
- Hofstra, R., & Edelenbos, J.** (2025b). What to do with the outputs from public participation? Conceptualising and explaining responsiveness of civil servants. *Local Gov. Stud.* Advance online publication. <https://doi.org/10.1080/03003930.2025.2459417>
- Huitema, D., & Meijerink, S.** (2010). Realizing water transitions: The role of policy entrepreneurs in water policy change. *Ecol. Soc.*, 15(2), Article 26. <https://doi.org/10.5751/ES-03488-150226>
- Köhler, J., Geels, F. W., Kern, F., Markard, J., Alkemade, F., Avelino, F., Bergek, A., Boons, F., Fünfschilling, L., Hess, D., Holtz, G., Hyysalo, S., Jenkins, K., Kivimaa, P., Martiskainen, M., McMeekin, A., Mühlemeier, M. S., Nykvist, B., Onsongo, E., ... Wells, P.** (2019). An agenda for sustainability transitions research: State of the art and future directions. *EIST*, 31, 1–32. <https://doi.org/10.1016/j.eist.2019.01.004>
- Laakso, S., Aro, R., Heiskanen, E., & Kaljonen, M.** (2021). Reconfigurations in sustainability transitions: A systematic and critical review. *Sustain. Sci. Pract. Policy*, 17(1), 15–31.
- Loorbach, D.** (2010). Transition management for sustainable development: A prescriptive, complexity-based governance framework. *Governance*, 23(1), 161–183. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0491.2009.01471.x>
- Loorbach, D., Frantzeskaki, N., & Avelino, F.** (2017). Sustainability transitions research: Transforming science and practice for societal change. *Annu. Rev. Environ. Resour.*, 42, 599–626. <https://doi.org/10.1146/annurev-environ-102014-021340>
- Ostrom, E.** (2009). A general framework for analyzing sustainability of social-ecological systems. *Science*, 325(5939), 419–422. <https://doi.org/10.1126/science.1172133>
- Pahl-Wostl, C.** (2007). Transitions towards adaptive management of water facing climate and global change. *Water Resources Management*, 21(1), 49–62. <https://doi.org/10.1007/s11269-006-9040-4>
- Provincie Zeeland.** (2017). *Zeeuwse Kustvisie: Samen sterk voor de Zeeuwse kust*. <https://www.zeeland.nl/ruimte/zeeuwse-kustvisie>
- Provincie Zeeland.** (2021). *Zeeuwse Omgevingsvisie*. <https://www.zeeland.nl/onderwerpen/ruimte/omgevingsvisie>
- Provincie Zeeland.** (2025). *Zeeland 2050: Bouwen aan de delta van de toekomst* [Toekomstperspectief].
- RES Zeeland.** (2025). *Regionale Energiestrategie Zeeland 2.0*. <https://www.reszeeland.nl/res/res-2-0/>
- Sol, J., Van der Wal, M. M., Beers, P. J., & Wals, A. E. J.** (2018). Reframing the future: The role of reflexivity in governance networks in sustainability transitions. *Environ. Educ. Res.*, 24(9), 1383–1405.
- Termeer, K.** (2025). *Kleine stapjes, grote veranderingen: Betekenisvol werken aan maatschappelijke vraagstukken*. Boom uitgevers.
- Van Assche, K., Beunen, R., Verweij, S., Evans, J., & Gruezmacher, M.** (2022). Policy learning and adaptation in governance: A co-evolutionary perspective. *Admin. Soc.*, 54(7), 1226–1254.
- Van Buuren, A., Vreugdenhil, H., Van Popering-Verkerk, J., Ellen, G., Van Leeuwen, C., & Breman, B.** (2018). The pilot paradox. In *Innovating climate governance: Moving beyond experiments* (pp. 145–165). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108277679.011>
- Van der Steen, M., Scherpenisse, J., & Van Twist, M.** (2015). *Sedimentatie in sturing: Systeem brengen in netwerkend werken door meervoudig organiseren*. NSOB.
- Van der Steen, M., Van Twist, M. J. W., & Bressers, D.** (2018). The sedimentation of public values: How a variety of governance perspectives guide the practical actions of civil servants. *Rev. Public Pers. Adm.* 38(4), 387–414. <https://doi.org/10.1177/0734371X16671369>
- Van Leeuwen, J., Van Tatenhove, J., Schutter, M., & Voyer, M.** (2025). Theorizing reflexivity and transformative change in marine governance. *J. Environ. Policy Plan.*, 27(1), 8–20. <https://doi.org/10.1080/1523908X.2024.2337706>
- Van Meerkerk, I., & Edelenbos, J.** (2018). *Boundary spanners in public management and governance: An interdisciplinary assessment*. Edward Elgar Publishing.
- Van Popering-Verkerk, J., Molenveld, A., Duijn, M., Van Leeuwen, C., & Van Buuren, A.** (2022). A framework for governance capacity: A broad perspective on steering efforts in society. *Admin. Soc.*, 54(9), 1767–1794. <https://doi.org/10.1177/00953997211069932>

Verantwoording AI-gebruik

Bij het schrijven van deze rede is gebruikgemaakt van Claude (Anthropic) voor ondersteunende taken, waaronder het redigeren en inkorten van tekst, het controleren van spelling en taalgebruik, het verwerken van bronvermeldingen volgens APA-richtlijnen, en het bewaken van de samenhang. De inhoudelijke keuzes, wetenschappelijke interpretaties en conclusies zijn geheel voor rekening van de auteur.

Arlette van den Berg in gesprek met Tracy Metz

Welke waarheid dient jouw werkelijkheid? Het bevragen van de verhalen achter het systeem

‘Of ik me met water bezighield toen ik hier kwam wonen? Nee! Ik was in de vrolijke valkuil van tulpen, molens en kaas gestapt. En van het Nederlandse icoon water – dat deden we goed. Punt.’ Tracy Metz, journalist, podcastmaker, schrijver en expert op het gebied van leefomgevingsvraagstukken, zit ontspannen in haar werkkamer aan de Herengracht in Amsterdam. Op de tafel voor haar ligt een aantal van haar boeken, waaronder *Zoet&Zout* – een dik verslag van verhalen en kunst over de omgang van Nederlanders met water dat na veertien jaar nog steeds in druk is. Metz kwam ruim veertig jaar geleden uit de Verenigde Staten naar Amsterdam en houdt Nederlanders sindsdien een spiegel voor over onze relatie met de leefomgeving.

Maar voor wat betreft onze omgang met water, moest die spiegel haar eerst aangereikt worden door wetenschappers en studenten aan Harvard’s Graduate School of Design –

waar Metz als fellow een jaar aan verbonden was. ‘Hoe gaan Nederlanders in dat lage land om met klimaatverandering?’ vroegen ze haar. Die vraag opende haar ogen voor een onderwerp dat wat Metz betreft veel te weinig aandacht krijgt. ‘Het is zo’n enorme luxe dat we hier niet in angst voor overstromingen hoeven te leven,’ zegt Metz, ‘maar die luxe maakt ook lui.’

Metz kwam tot de conclusie dat Nederlanders hun band met water zijn kwijtgeraakt. ‘Er is een hele kaste van experts en organisaties die alles voor ons regelen. Als er een plas staat in de straat bel je de gemeente, want die fiksen het wel. Veel Nederlanders weten weinig of niets over water en hoe het land wordt drooggehouden. We leren er niets over op school. Dat moet echt veranderen.’

Klimaatverandering onderstreept die urgentie wat betreft Metz alleen maar. ‘Dijken kunnen niet eindeloos hoger, want dan vallen ze om.’

Het heroïsche verhaal van de strijd tegen water is toe aan een nieuw hoofdstuk. ‘Daarin moeten we niet alleen nadenken over andere vormen van omgang met water, zoals *nature-based solutions* en multifunctionele dijken, maar ook over het scenario dat de pompen uitvallen. Want als dat gebeurt is het, net als met je hart, voorbij. Maar die discussie wordt vooral door waterexperts gevoerd, en te weinig in de politiek en samenleving.’

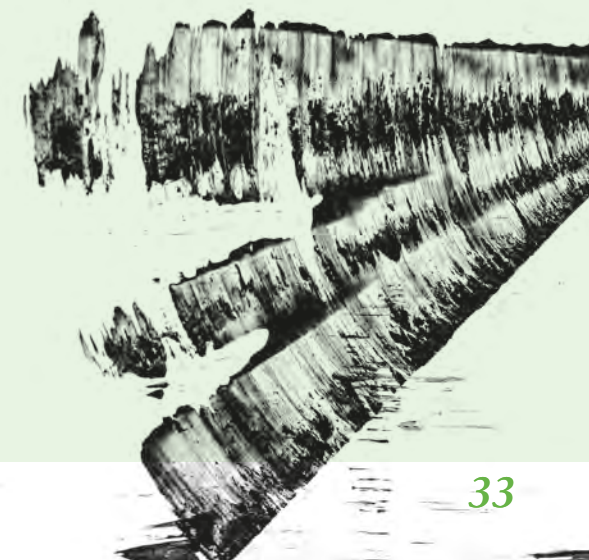
Soms gebeurt dat wel, ziet Metz, zoals in Dordrecht, waar bewoners met folders attent werden gemaakt op overstromingsgevaar. De wethouder ging zelfs in een container zitten waarin een overstroming werd nagebootst. Tot z’n knieën zat hij in het koude water in de *panic room*, die echter niet zo mocht heten; voor de gelegenheid werd ie omgedoopt tot *flood room*. Maar inwoners bewust bezig laten zijn met overstromingsgevaar hoeft helemaal niet tot paniek te leiden, weet Metz. Voor haar podcast *Nattigheid* liep ze mee met de vrijwillige Hoogwaterbrigade in Kampen, die jaarlijks oefent met het plaatsen van schotten die de IJssel buiten moeten houden bij hoogwater. Soms gaan die schotten zelfs door huizen heen. De oefening is niet alleen nuttig, maar ook een gemeenschapsactiviteit. ‘Mensen zijn blij om iets voor hun gemeenschap te doen. Na afloop kreeg iedereen een heerlijke gehaktbal!’

Als lid van de Tweede Deltacommissie heeft Metz haar steentje bijgedragen om de urgentie en slagkracht rondom watervraagstukken te vergroten met het in het leven roepen van een Deltacommissaris, Deltawet en Deltafonds. Maar een heel systeem verandert niet zomaar. ‘We zitten in een tijdperk van transitie.

En die hele professionele waterkaste is gewend om op een bepaalde manier te werken. Het is natuurlijk ook eng en onzeker om je open te stellen voor alternatieven, dat geldt voor iedereen.’

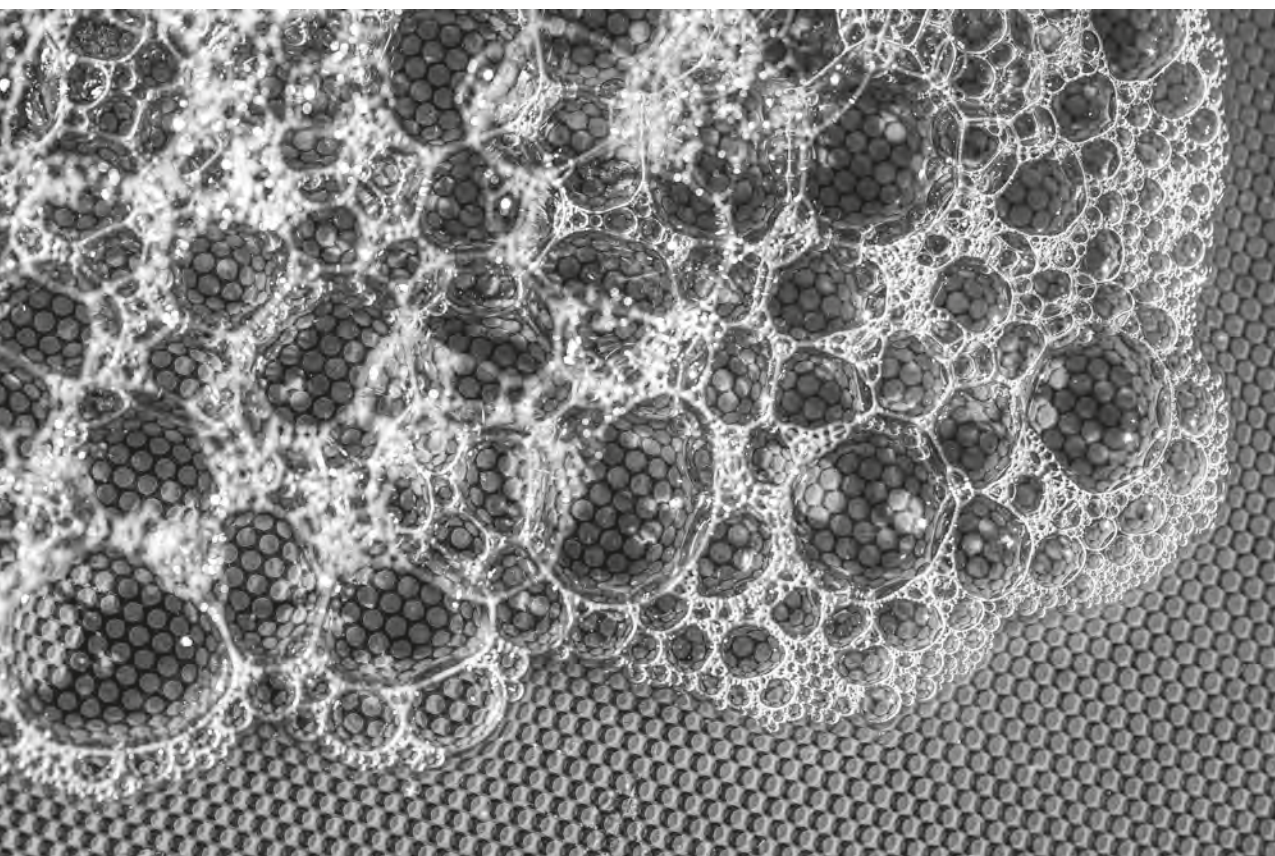
Tegelijk ziet Metz in de samenleving de band met water veranderen. ‘We zwemmen weer in open water!’ constateert ze enthousiast. ‘Neem de Rijnhaven in Rotterdam of het Marineterrein in Amsterdam. We bewegen weer naar het water toe. En doordat we weer in open water zwemmen, bekommeren we ons ook meer om de waterkwaliteit.’ Ze verwijst naar een column van Vincent Luyendijk in het ledenblad van Natuurmonumenten. Hij schrijft: ‘Waar gezwommen wordt, begint het weer te kloppen.’

‘We hebben mensen nodig die het Nederlandse waterverhaal uitdragen, die ons laten voelen dat het over ons gaat,’ besluit Metz. ‘Misschien moeten we minder ingenieurs in dienst nemen, en meer verhalenvertellers.’

Wim Huibregtse

De complexe realiteit van de Zeeuwse waterstoftransitie

Fotografie: Marijn Kluijfhout

Padontwikkeling in een web van afhankelijkheden en schurende percepties

De Vlaams-Nederlandse Schelde-Delta is een economisch zwaargewicht en vormt met een actueel verbruik van circa 580 kiloton per jaar het grootste industriële waterstofcluster van de Benelux. Binnen dit cluster is er brede consensus dat verduurzaming van de zware industrie – die in Zeeland gezamenlijk goed is voor zo'n 7,9 megaton aan CO₂-uitstoot – noodzakelijk is. De omschakeling naar duurzame waterstof wordt hierbij als een cruciale pijler gezien. Er bestaat echter fundamentele discussie over wat die duurzaamheid precies inhoudt en hoe het pad daarnaartoe eruitziet.

Om de discussie over verduurzaming te begrijpen, is het belangrijk om de verschillende 'kleuren' van waterstof te onderscheiden. Grijs waterstof wordt veelal geproduceerd uit fossiel aardgas via een zogeheten stoom-methaan reformer (SMR), waarbij de vrijkomende CO₂ direct in de atmosfeer verdwijnt. Bij blauwe waterstof wordt deze CO₂-uitstoot daarentegen grotendeels afgevangen en ondergronds opgeslagen (CCS). Groene waterstof wordt geproduceerd door water via elektrolyse te splitsen met behulp van hernieuwbare stroom uit wind of zon. Dit proces is volledig emissievrij, maar nog wel duurder dan grijs of blauw waterstof.

De regio behoort momenteel tot de grootste verbruikers van grijs waterstof in West-Europa. Grote uitstoters, zoals de raffinaderijen en kunstmestproducent Yara (de vijfde grootste emitter van Nederland), zijn van oudsher sterk

afhankelijk van grijs waterstof. Tegelijkertijd is de inzet van duurzame waterstof een absolute voorwaarde voor chemiebedrijven zoals Dow Terneuzen om hun producten circulair te kunnen maken. De markt en beleidsmakers zijn echter sterk verdeeld over de te varen koers. Gevestigde industriële spelers pleiten vaak voor blauwe waterstof als een pragmatische manier om de uitstoot economisch haalbaar terug te dringen, met behoud van historische investeringen. Nieuwe markttoetreders, zoals VoltH2, gaan voor emissievrije groene waterstof op basis van elektrolyse met wind- en zonne-energie.

Deze verdeeldheid vertaalt zich direct naar de investeringsbereidheid in de regio. Er worden zeker substantiële stappen gezet: zo nam Yara in Sluiskil onlangs een definitieve investeringsbeslissing (FID) voor een grootschalig CO₂-opslagproject, wat een forse doorbraak betekent voor het blauwe waterstofpad. Voor veel puur groene initiatieven blijft een definitieve investeringsbeslissing vooralsnog uit. Volgens de *Northwest European Hydrogen Monitor* van het Internationaal Energieagentschap (IEA, 2024) blijft de realisatie van projecten in de regio achter bij de hoge Europese verwachtingen. Vanuit een evolutionair governance perspectief (*Evolutionary Governance Theory*) is het creëren van een nieuw innovatiepad, zoals de groene waterstofeconomie, geen rechtlijnig proces (Beunen et al., 2015; Binz et al., 2016; MacKinnon et al., 2019). De richting van deze transitie wordt gestructureerd door een complexe structuur van afhankelijkheden. Ten eerste is er de *padafhankelijkheid*: de erfenis uit het verleden, waaronder fysieke installaties als historische investeringen (legacy assets)

en wereldbeelden gevormd door ervaring. Ten tweede sturen *doelafhankelijkheden* de koers: de toekomstvisies en strategieën die het beleid van vandaag bepalen. Tot slot zijn de *wederzijdse afhankelijkheden* in het hier en nu bepalend: de continue wisselwerking tussen actuele wet- en regelgeving, spelers binnen het beleidsveld en de huidige machtsverhoudingen. Verschillende actoren proberen hier de marktontwikkeling strategisch te sturen. Waar bedrijven dit bijvoorbeeld doen via actieve lobby op verschillende niveaus, proberen overheden op hun beurt sturing te geven via beleid en regelgeving. Juist het feit dat meerdere partijen gelijktijdig aan de knoppen draaien, maakt deze dynamiek complex en weerbarstig.

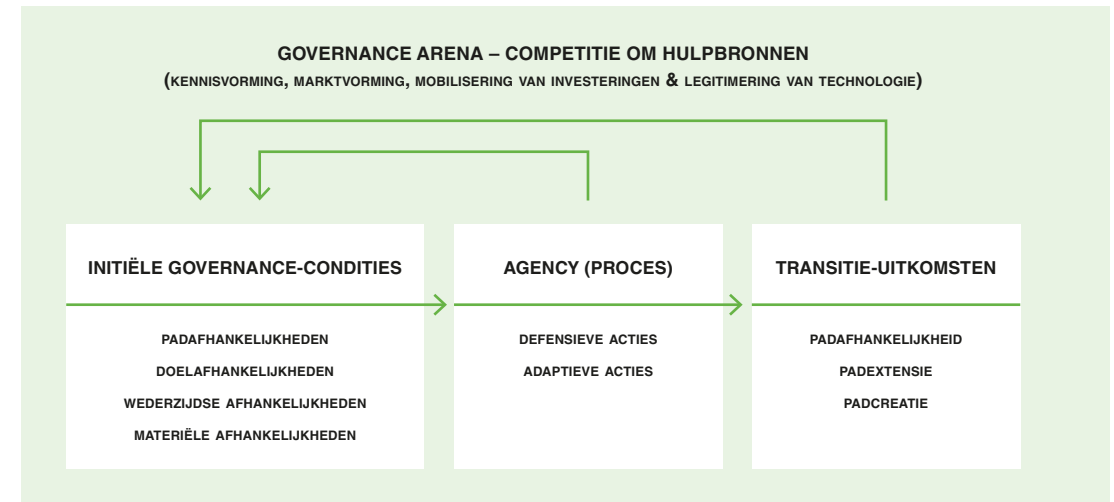
Om te begrijpen waarom de acties in het Zeeuwse cluster zo ver uiteenlopen, biedt de sociale systeemtheorie van Niklas Luhmann een bruikbaar denkkader (Luhmann, 1995). Organisaties nemen de fysieke en institutionele werkelijkheid niet objectief waar. Omdat zij handelen vanuit verschillende maatschappelijke deelsystemen – waarbij zij informatie filteren via een eigen specifieke code, zoals winst/verlies of macht/oppositie – vertalen beleidsmakers en bedrijven eenzelfde speelveld op wezenlijk andere manieren naar hun eigen besluitvorming.

Deze complexe vertaalslag begint al bij de definitie van verduurzaming. De wetenschappelijke en beleidsmatige discussie over de daadwerkelijke klimaatimpact van blauwe waterstof is op zichzelf al sterk afhankelijk van de gekozen uitgangspunten (Alghool et al., 2024; Howarth & Jacobson, 2021; IEAGHG, 2021).

De beoordeling hiervan varieert op basis van aangenomen stroomopwaartse methaanlekages – lekkage bij de winning en het transport van het benodigde aardgas –, de keuze voor de rekenmethodiek van het *Global Warming Potential* (GWP100 versus GWP20), en de technische uitgangspunten van de productiefaciliteiten. Zo verschilt de klimaatimpact wezenlijk wanneer een conventionele stoom-methaan reformer (SMR) wordt vergeleken met een geavanceerde autothermische reformer (ATR). Dankzij een sterk geconcentreerde CO₂-stroom verbetert de ATR de afvangpercentages ten opzichte van de SMR. Desondanks blijft het een fossiel proces, waarbij aardgas, stoom en aanzienlijke energie nodig zijn om waterstof te winnen. Een beleidsmaker, een NGO of een industrieel expert weegt deze factoren vanuit een andere logica, wat leidt tot sterk afwijkende waarnemingen over de wenselijkheid van blauwe waterstof als transitiepad.

Binnen dit web van afhankelijkheden reageren de actoren vanuit hun eigen systeemlogica volstrekt rationeel. In de praktijk van de Zeeuwse waterstoftransitie zien we dit terug in twee duidelijk contrasterende strategieën: de verdedigende reflex van de gevestigde industrie (*defensive action*) en de wendbaarheid van de nieuwe toetreders (*adaptive action*). In figuur 1 zien we hoe deze strategieën onderdeel uitmaken van een breder conceptueel raamwerk, zoals gebruikt in het promotieonderzoek.

Gevestigde industriële spelers zetten voornamelijk defensive action in om hun historische investeringen en kwetsbare wereldwijde concurrentiepositie veilig

Figuur 1. Conceptueel raamwerk van de structuur-agency-dynamiek van regionale padontwikkeling

te stellen. Geconfronteerd met stringente en complexe Europese regelgeving ervaren zij een fundamentele botsing met de operationele werkelijkheid. Het ter discussie stellen van de overheidsambities is voor hen geen cynisch winstbejag, maar vloeit voort uit hun eigen vertaling van de situatie: deze overhaaste, van bovenaf opgelegde doelen zijn in de praktijk simpelweg onuitvoerbaar en vormen een acute bedreiging. Twee uitspraken vanuit de gevestigde orde illustreren deze dagelijkse frustratie treffend. Enerzijds de ervaren regeldruk: *“Het regelgevingskader is op dit moment in ieder geval nog onvolwassen. We zijn eigenlijk een soort van kanon op een mug aan het richten. En die mug komt net zijn nest uit en kan nog maar net vliegen, en er is nu al aan alle kanten regulering tot stand gebracht”*. Anderzijds de onhaalbaarheid van de ambities: *“Wat de overheid nu doet, is de horde bij de start direct op twee meter hoogte leggen, waardoor niemand er overheen komt”*. Vanuit hun perspectief is inzetten op blauwe waterstof

dan ook geen vertragingstactiek, maar de enige pragmatische manier om de omschakeling te maken en te kunnen overleven. Nieuwe toetreders (de adaptieve pioniers) hanteren een wezenlijk andere strategie. Zonder de ballast van een fossiel verleden, focussen zij zich volledig op de duurzame doelen van de toekomst (*doelafhankelijkheden*). Zij klagen in de regel niet over de striktheid van het groene beleid, maar des te meer over het ontbreken van praktische uitvoering in het heden. Waar het formele beleid of de infrastructuur tekortschiet, passen zij *adaptive action* toe. Waar formele spelregels nog ontbreken, nemen zij zélf het initiatief door bottom-up nieuwe normen en standaarden te ontwikkelen om hun eigen projecten te faciliteren. Zij omarmen de abstracte vergezichten, maar stuiten bij de uitvoering op een muur van traagheid.

In de regio schuren deze twee werelden regelmatig. De gevestigde partijen maken zich zorgen dat overheden en nieuwkomers

de technologische en economische complexiteit van de zware industrie onderschatten. Zij voelen zich soms overvleugeld door de torenhoge groene ambities, waarbij het realisme in hun ogen wel eens ontbreekt. Nieuwkomers ervaren op hun beurt vooral stroperigheid bij de gevestigde grootmachten. Zij zien dat bedrijven in hun ogen te vaak aan tegen economische kaders en bestaande belangen oplopen die noodzakelijk snelle actie afremmen.

De voortdurende beleidsonzekerheid resulteert in een wijdverspreid wantrouwen; actoren trekken elkaars competenties in twijfel en vermoeden verborgen financiële motieven. Deze wederzijdse blokkade maakt samenwerken moeilijker. Nieuwe toetreders

zijn voor hun voortbestaan afhankelijk van de industrie als toekomstige afnemer.

Omdat groene waterstof aanzienlijk duurder is en de industrie deze meerkosten niet kan doorrekenen op de wereldmarkt, weigeren zij echter langetermijncontracten te tekenen. Zonder deze garanties krijgen pioniers hun businesscase simpelweg niet gefinancierd.

Hoe doorbreken we deze impasse in de Schelde-Delta? Het louter van bovenaf opleggen van ambitieuze productiedoelen werkt averechts zolang de economische basis voor afname ontbreekt. Om de miljardeninvesteringen daadwerkelijk los te trekken, moet de overheid zich niet uitsluitend richten op het subsidiëren van de productie, maar actief inzetten

op vraagcreatie. Er is een betrouwbaar institutioneel raamwerk nodig dat het prijsverschil overbrugt, zodat de zware industrie de verduurzaamde waterstof daadwerkelijk kan afnemen zonder zichzelf uit de wereldmarkt te prijzen.

Waar landelijke stabiliteit ontbreekt, is lokaal leiderschap essentieel. Proactieve gemeenten en netwerkorganisaties zoals Smart Delta Resources kunnen hierin als institutionele ondernemers en mediators optreden. Door gezamenlijk risico's te dragen, lokale procedures te stroomlijnen (local de-locking) en zélf bottom-up informele standaarden te creëren, bouwen zij stukje bij beetje meer voorspelbaarheid binnen een instabiel systeem (Beunen et al., 2015). Alleen door functioneel vertrouwen van onderaf te herstellen en tegelijkertijd de vraagkant van de markt institutioneel te regelen, kan de Zeeuwse waterstoftransitie de noodzakelijke stap maken van theorie naar praktijk.

Wim Huibregtse maakt deel uit van de onderzoeksgroep *Governance van Regionale Transitie* bij de HZ en het DCC. De inzichten uit dit artikel zijn gebaseerd op het promotieonderzoek van Wim Huibregtse aan de Universiteit Utrecht, specifiek binnen de groep *Copernicus Innovation Studies* en in verbinding met het *Delta Climate Centre*. Door inzichten uit de innovatiewetenschap te combineren met governance theorieën, analyseert hij de complexe dynamiek van de waterstoftransitie in Zeeland. Zijn onderzoek zoomt daarbij steeds verder uit, van micro naar macro: het start bij de strategische acties van Zeeuwse bedrijven en overheden, onderzoekt vervolgens op regionaal niveau hoe bestaande haveninfrastructuur en regelgeving in Vlaanderen en Zeeland de marktontwikkeling sturen, en als laatste een internationale systeemanalyse van verschillend missiegedreven beleid in het Noordzeegebied. De belangrijkste drijfveer achter dit PhD-onderzoekstraject is zijn continue drang om te blijven leren en zichzelf te ontwikkelen.

Energielandschap in Zeeland met kerncentrale, Sloecentrale, Zeeland Refinery, toekomstige plek VoltH2, zonne-energie, wind-op-land en wind-op-zee activiteiten. Fotografie: Edwin Paree

Referenties

- Alghool, D., Haouari, M., & Trucco, P. (2024).** It is not the same blue: A comparative LCA study of blue hydrogen supply network pathways. *International Journal of Hydrogen Energy*, 81, 214–224.
<https://doi.org/10.1016/j.ijhydene.2024.07.165>
- Beunen, R., Van Assche, K., & Duineveld, M. (2015).** *Evolutionary governance theory: Theory and Applications*. Springer.
- Binz, C., Truffer, B., & Coenen, L. (2016).** Path creation as a process of resource alignment and anchoring: Industry formation for On-Site Water Recycling in Beijing. *Economic Geography*, 92(2), 172–200.
<https://doi.org/10.1080/00130095.2015.1103177>
- Howarth, R. W., & Jacobson, M. Z. (2021).** How green is blue hydrogen? *Energy Science & Engineering*, 9(10), 1676–1687.
<https://doi.org/10.1002/ese3.956>
- IEAGHG. (2021).** Blue hydrogen: fact vs. fiction. In <https://ieaghg.org/> (No. 2021-IP13). Retrieved June 12, 2026, from https://publications.ieaghg.org/insightpapers/2021-IP13%20Blue%20hydrogen%20Fact%20vs%20Fiction_v2.pdf
- International Energy Agency [IEA]. (2024).** *Global Hydrogen Review 2024* (Licence: CC BY 4.0). IEA. Retrieved June 7, 2026, from <https://www.iea.org/reports/global-hydrogen-review-2024>
- Luhmann, N. (1995).** *Social systems*. Stanford University Press. Translation, original work published 1984.
- MacKinnon, D., Dawley, S., Pike, A., & Cumbers, A. (2019).** Rethinking path creation: A geographical political economy approach. *Economic Geography*, 95(2), 113–135. <https://doi.org/10.1080/00130095.2018.1498294>
- Van Assche, K., Beunen, R., & Gruezmacher, M. (2024).** *Strategy for Sustainability Transitions: Governance, Community and Environment*. Edward Elgar Publishing.

Verantwoording AI-gebruik

Bij de totstandkoming van dit artikel is gebruik gemaakt van het AI-taalmodel Google Gemini Pro als schrijfondersteuning. Het hulpmiddel is uitsluitend ingezet voor het structureren van tekst en correctie. De eindverantwoordelijkheid voor de inhoud, de juistheid van de informatie en de gemaakte keuzes ligt volledig bij de auteur.

Arlette van den Berg in gesprek met CitySeeds

Voor wie zorgen we eigenlijk? Duurzaamheid als vraag naar rechtvaardigheid en herstel

‘Wat kan ik doen?’ De 17-jarige scholier en vrijwilliger Luka stapt de tomatenkas in. Tuincoördinator Jaap Flohil staakt het plukken en loopt met Luka naar buiten. ‘Luilak’, moppert hij liefkozend. ‘Je kunt de rode sla oogsten. Nee, niet die’, roept hij als Luka op de rode bieten afloopt. Luka kijkt om zich heen en concludeert dan: ‘Ah, rode sla zijn die kleine kerstboompjes.’

Tussen de flats in de Middelburgse wijk Dauwendaele groeien aardappels, sla en venkel in de volle grond. Er is een kruidenpluktuin waar iedereen in de buurt van mag plukken en een voedselbos met bankjes en een vijvertje. Ook kunnen buurtbewoners een eigen moestuin huren. ‘CitySeeds begon ooit als kerkelijk initiatief, met mensen die ‘iets praktisch’ wilden doen tegen armoedebestrijding,’ vertelt bestuurslid Maria Sturm. Met behulp van woningcorporatie Woongoed en de gemeente kreeg CitySeeds de beschikking over drie stroken grasveld

tussen de flats aan de Meanderlaan. ‘Dit is een wijk met veel armoede, drugsproblematiek, weinig sociale cohesie. Woongoed zag in CitySeeds een manier om de leefbaarheid in de wijk te verbeteren.’

Inmiddels bestaat CitySeeds twaalf jaar en werken er zo’n dertig vrijwilligers. Inwoners van Middelburg met een laag inkomen kunnen wekelijks – met verwijzing van een lokale instantie – verse biologische seizoengroenten ophalen. Vrijwilligerscoördinator Peggy Voorburg is tevens docent natuureducatie. In het voedselbos krijgen kinderen van basisscholen uit de wijk tweemaal per week les. ‘Kinderen hebben geen flauw idee waar hun eten vandaan komt. Appelmoes komt uit een potje. Een prei met worteltjes waar nog aarde aan kleeft herkennen ze niet. Maar als kinderen hier eenmaal bezig zijn met kruiwagens en schepjes en zelf appelmoes maken van de appels die ze geplukt hebben, vinden ze het geweldig.’

Via natuureducatie doen kinderen ervaringen in en met de natuur op. In die missie staat CitySeeds niet alleen; inmiddels is er een landelijk netwerk dat zich inzet voor *community supported agriculture*. Dat zijn buurttuinen, boerderijen of voedselcoöperaties die werken aan duurzame relaties tussen producent en consument en zo een gemeenschap opbouwen rondom voedsel. Hoewel de beweging groeit, blijkt de praktijk weerbarstig. Sturm: ‘We proberen van alles om buurtbewoners te betrekken: we brengen plantjes voor op het balkon, delen groenten uit, plaatsen een gemeenschappelijke compostbak.’ Maar de plantjes gingen dood en de compostbak zat vol allerhande troep. ‘Mensen hebben andere dingen aan hun hoofd,’ constateert ze.

Het bereiken van buurtbewoners is niet de enige uitdaging waar CitySeeds voor staat. Sturm: ‘Het wrange aan CitySeeds is dat we een enorme showcase zijn, maar tegelijk draaien we op de kracht van vrijwilligers en ZZP’ers. Van hen kunnen we maar zoveel vragen. Dat beperkt de draagkracht van onze organisatie.’ Het is één van de belangrijkste zaken waar Voorburg zich als vrijwilligerscoördinator mee bezig houdt. ‘Veel vrijwilligersorganisaties nemen iedereen aan, omdat er altijd een tekort aan handen is. Maar ik heb geleerd dat er wel een match moet zijn; mensen moeten zich veilig kunnen voelen en andersom moeten de mensen de organisatie kunnen dragen. Dat geldt niet voor iedereen die zich aanmeldt; daar moet je meteen alert op zijn, want iemand wegsturen is nog moeilijker. Ik heb daar communicatietrainingen voor gevolgd, want ik was veel te direct. Nu vraag ik bij de intake bijvoorbeeld: kun je

een zelfstandig werken, als de coördinator elders bezig is? Soms trekken mensen zelf al de conclusie dat het toch niet voor hen is. Dan help ik hen iets anders te vinden.’

Volgens Sturm is de beperkte draagkracht een grotere uitdaging dan de financiën. ‘Alleen al het operationeel werk is een dagtaak.’ Toch past het volgens Sturm niet in het DNA van CitySeeds om verder te professionaliseren. ‘De grootste les die ik hier heb geleerd is de maakbaarheidsgedachte loslaten en openstaan voor kansen die voorbijkomen. Zo kregen we een mooie financiële schenking van een bedrijf, waar we het voedselbos van hebben kunnen aanleggen. Dat is nu ons klaslokaal en een fijne ontmoetingsplek voor buurtbewoners. Onze uitdaging is om met weinig geld en veel idealen dingen voor elkaar te krijgen. We leren organisch mee te gaan met wat mogelijk is, net zoals de tuin zelf.’

Flavia Albu Cosoveanu

Lessons Learned from Water Experiments About Transitions in Coastal Areas

Dune before dike pilot project, Middelkerke city, Belgium. Photo: Flavia Albu Cosoveanu

Coastal areas are one of the most vulnerable ecosystems to climate change. More than half of Europe's population already lives within 50 kilometers of the sea (Eurostat, 2011), and worldwide, coastlines rank among the most densely populated and economically vital stretches of land (Martínez et al., 2007). Sea level rise, extreme weather events, and coastal erosion threaten coastal cities. The IPCC predicts that sea level will rise to 1m by 2100, meaning that traditional flood defenses might not be enough (IPCC, 2022).

While some regions might need to protect themselves against too much water, others have to pay attention to too little water for different uses, such as agriculture, drinking water, industry, and nature. The intensity and duration of floods or droughts might change depending on the season or the year. More likely, deltas worldwide will be affected by both developments.

Faced with this double problem, water managers and policy-makers around the world are using experiments to test innovative solutions to tackle climate change impacts. Experiments or pilot projects are considered useful precisely because they're small, flexible, and to a certain extent reversible – you can decide who to involve, how far to go, and how to deal with surprises as you go. They are, in theory, small steps towards real transitions in climate adaptation.

Through my PhD research on policy experimentation as a governance approach in coastal climate adaptation, I have spent years studying both sides of the story: the promise of pilot projects and the very real challenges they face. Here's what

I've learned, first from projects testing nature-based solutions (NBS) for coastal protection, and second from a partnership working on a transformation towards a robust regional water system.

The paradox of pilot projects

I first studied pilot projects testing nature-based solutions (NBS) such as green dunes (Belgium, Figure 1), eco-blocks as a water breaker (England), and water buffers in case of overtopping (the Netherlands) to strengthen coastal adaptation to climate change in the North Sea region (SARCC project, 2019-2023). Pilot projects or experiments struggle to be upscaled within the current coastal management policies. The lessons learned from these experiments often stay local or forgotten. They are not replicated in other regions or locations or used to adapt coastal management plans.

Across all NBS pilot projects, the same pilot paradox pattern emerged: the same conditions that allow stakeholders to experiment and learn also hamper their upscaling (van Buuren et al., 2018). The upscaling of pilot projects was challenged by existing coastal policies, the availability of financial resources, and public perceptions. Existing flood risk policies in The Netherlands, Belgium and England do not provide sufficient flexibility to implement nature-based solutions. They do not provide clear standards for their design and long-term maintenance. In England, this uncertainty became a liability issue. The designer was not willing to take full responsibility for the solution. The availability of financial resources was a second challenge. The raw materials and long-term monitoring of the eco-blocks

Zeeuws Vlaanderen, study area about fresh water availability. Fotografie: Edwin Paree

proved costly. This affected the ambitions of the pilot in England, changing it from a full-scale build to a research experiment. Interreg funding covered the pilots realization – but once that ended, stakeholders had to ensure additional funding for long-term monitoring. And thirdly, public skepticism was another challenge. In the Netherlands, citizens asked the municipality to include more green in the NBS design (redesigning the street to direct overtopping water to the buffer area). Although the municipality was afraid to involve citizens at first, they were positively surprised by how open citizens were about flood risk. Thus, shifting that mindset requires strategic involvement of citizens, time and patience.

The ingredients of successful pilot projects

Despite these challenges encountered, three ingredients consistently helped pilots succeed. The first was the involvement of diverse stakeholders – governments, engineers, and especially local citizens – from the very start, rather than informing them once the project is implemented. When citizens' preferences (e.g., adding more green to a dune in Belgium) were included in the design of the project, they felt heard and became NBS ambassadors themselves by taking pictures and sharing them on social media. Another example is that in England, the regional agency organized an art exhibition to show citizens the project through drawings done by local schools. This was crucial to shift public perceptions, leading to broader acceptance from policymakers (e.g., city majors). The second was the presence of a “boundary spanner” – someone who can work and share knowledge across different governance layers

and disciplines. The third was tailoring the pilot process to local conditions, and deliberately aligning the pilot's goals with existing or upcoming policy plans. This turned out to be a key strategy to create legal flexibility and access financial resources for upscaling NBS, especially in Belgium.

Experiments as collaborative spaces

My second **case study** focuses on freshwater availability in coastal areas. A partnership of local, regional, and national authorities in the Zeeuws Vlaanderen region, part of the Netherlands' Southwest Delta, where freshwater scarcity has affected agriculture, industry, drinking water, and nature sectors for years. This partnership has used experiments to demonstrate the feasibility of technical solutions (e.g., storing rainwater underground, wetlands for effluent purification). Findings show that testing an innovative idea or solution within experiments is one thing – but turning it into lasting change is another. Upscaling challenges, like legal and financial barriers, go beyond the pilot project phase. It is a collaboration problem. Everyone agrees freshwater matters, yet the partnership has struggled to turn that shared concern into a shared plan and practice. Farmers, nature organizations, industry, and water authorities each have their own priorities, and without a clear common goal, it's been hard to agree on next steps. Trust is fragile too, particularly between the agriculture and nature sectors, and in the innovations themselves. Likewise, leadership is unclear. Every organization is more focused on its own responsibilities. From our study, it became clear that these experiments are also relevant as collaborative

spaces. They can be used not only to test a technical solution but also to strengthen collaborative challenges such as mutual trust and shared understanding of problems and solutions. Without deliberately addressing these collaborative challenges, promising pilots risk being tested again and again rather than making small steps towards a transformative change in the water system (Albu Cosoveanu et al., 2026).

Making transition steps

Pilot projects and experiments genuinely help in the transition to climate adaptation by testing innovative solutions and providing empirical knowledge. But their success depends less on the technology itself, and more on the governance conditions around experimentation– who to trust, who leads, who talks to whom, how flexible policies are, and whether resources and strategies support upscaling. Are experiments the right engine for transitions in coastal adaptation? What are the necessary conditions for experiments to maximize their transformative potential? I aim to answer these research questions through my PhD dissertation.

Flavia Albu Cosoveanu has been researching water and flood risk governance at HZ since 2018. In addition, she is pursuing a PhD in policy experimentation in climate adaptation governance of coastal areas at Wageningen University. Flavia is a member of the HZ and DCC research group **Governance of Regional Transitions**.

References

- Albu Cosoveanu**, F. S., Holstead, K., Buijs, J. M., & Huiteima, D. (2026). Unraveling the Interplay Between Collaborative Governance and Experimentation for Transformative Potential in Circular Water Systems: A Dutch Case Study. *Environmental Policy and Governance*.
- Eurostat**. (2011). *Regional yearbook 2011*. Publications Office of the European Union. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-statistical-books/-/ks-hb-11-001>
- IPCC**. (2022). *Climate change 2022: Impacts, adaptation and vulnerability. Contribution of Working Group II to the sixth assessment report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* (H.-O. Pörtner, D. C. Roberts, M. Tignor, E. S. Poloczanska, K. Mintenbeck, A. Alegría, M. Craig, S. Langsdorf, S. Löschke, V. Möller, A. Okem, & B. Rama, Eds.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781009325844>
- Van Buuren**, A., Vreugdenhil, H., Van Popering-Verkerk, J., Ellen, G., Van Leeuwen, C., & Breman, B. (2018). The pilot paradox. In *Innovating climate governance. Moving beyond experiments* (pp. 145–165). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108277679.011>

Accountability for AI-usage

Claude (Anthropic) was used to polish the writing, improving flow and checking spelling and grammar in English. The content analysis, reflection and conclusions in this article are the responsibility of the author.

Arlette van den Berg in gesprek met **Martine Verweij**

Niemand heeft het antwoord. Waarom co-creatie geen keuze is

‘Als jij de Schelde vertegenwoordigt, dan voel ik me veilig als steen. Jij mag me verplaatsen, als je dat wil’, aldus een waterschapbestuurder, die tijdens een gebiedsopstelling de stenen in de Westerschelde vertegenwoordigde. Martine Verweij kijkt met veel plezier terug op een sessie waarin een diverse groep stakeholders in gesprek met de Westerschelde wilde om van haar te leren. ‘In eerste instantie dacht ik: moeten de stenen vertegenwoordigd worden? Maar juist dat bracht vernieuwende inzichten.’

Samen met David van Zelm van Eldik begeleidt Verweij al zeven jaar gebiedsopstellingen, een methodiek waarin dynamieken in een levend systeem (zoals een gebied) inzichtelijk gemaakt worden. Verweij en Van Zelm van Eldik noemen dit de onderstroom – iets dat je voelt, maar niet direct kunt benoemen. Verweij: ‘Als we problemen analyseren, zijn we gewend complexiteit te reduceren, dus zaken specifiek te maken. We zijn minder gericht op samenhang, relaties en patronen. Maar de intelligentie om dat te doen, hebben we wel degelijk. Als je bijvoorbeeld een kamer binnenloopt waar net slecht nieuws

is gebracht, dan voel je dat er iets niet klopt, zonder dat gezegd is wat er aan de hand is. Het is een overlevingsinstinct. Mensen moeten altijd ergens bij horen en we moeten weten wat onze plek is in die groep.’

Neem de Westerschelde – een waterlichaam waar ontzettend veel belangen samenkomen: het waterschap, de industrie, Rijkswaterstaat, maar ook het zoete water, de wind, de meeuwen en dus de stenen. In een gebiedsopstelling worden al die belangen vertegenwoordigd door representanten. Door hen zich ten opzichte van elkaar te laten opstellen (kijken ze naar elkaar, hoe ver staan ze van elkaar) ervaren zowel representanten als toeschouwers de dynamiek binnen zo’n systeem. Zonder veel woorden worden onderlinge relaties zichtbaar en voelbaar. Hoe dit precies werkt, weten we niet. Dát het werkt, wel.

De representant van Rijkswaterstaat bij de casus Westerschelde had ontzettende hoofdpijn – geen wonder met de enorme verscheidenheid aan belangen in het gebied. Een oplossingsrichting kwam uiteindelijk

uit onverwachte hoek: van de stenen van de Westerschelde, die een formele vertegenwoordiger van de Westerschelde wel zouden vertrouwen. Een entiteit die in de realiteit (nog) niet bestaat. Verweij: ‘Een gebiedsopstelling kan deelnemers nieuwe perspectieven bieden, en daarmee ook inspiratie voor oplossingen die anders niet boven water gekomen waren.’

De relaties die we hebben met andere mensen, met onze omgeving, met dieren, met de natuur, worden in stand gehouden door talloze conventies, ideeën, afspraken en handelingen. We zijn ons daar niet altijd van bewust, terwijl transities juist gaan over het veranderen van deze conventies en afspraken. Verweij: ‘Er was een gebiedsteam dat zichzelf ‘rebellens’ noemde; die zouden de boel wel eens afbreken en aan de stikstofregels voldoen in een gebied waar veel natuur is, maar ook veel boeren. Hun aanpak zette onbedoeld de provincie op afstand, waardoor ze dingen niet meer voor elkaar kregen. Pas toen ze in een gebiedsopstelling werden geconfronteerd met het belang van een goede relatie tussen de boeren en de bredere gemeenschap om beter voor de natuur te zorgen, zagen ze in dat rebelleren geen duurzame manier was om hun doel te bereiken.’

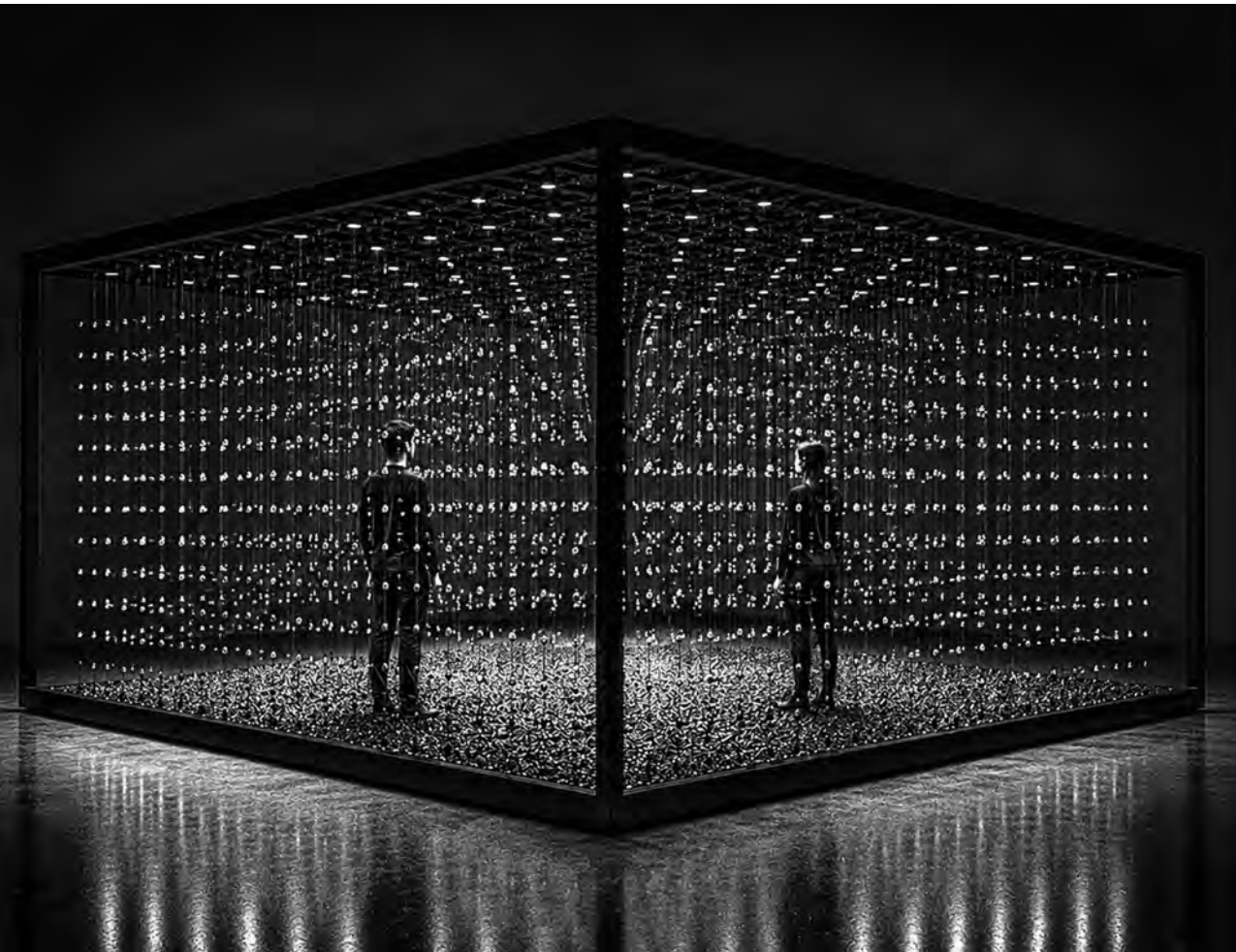
De kracht van gebiedsopstellingen is volgens Verweij dat mensen de werkelijkheid zien zoals die is. Dat kan transformerend zijn, maar ook confronterend. ‘Het is een spiegel. Je moet je kwetsbaar durven opstellen, want het probleem dat je met je team probeert te adresseren, gaat ook over je eigen rol daarin.’ Toch is een groeiende groep mensen

nieuwsgierig naar gebiedsopstellingen. Mensen voelen zich na afloop gehoord, erkend. En soms is het ook een opluchting. ‘We hebben de neiging als we aan transities werken, dat vooral met ons hoofd te doen. Als we daarmee vastlopen, is een ingang nodig om op een andere manier naar de problematiek te durven kijken.’

Tijdens het Gala van het Water in 2025 las Barbara Oomen, aanwezig bij de Westerschelde opstelling, een brief voor die namens de Westerschelde was geschreven. ‘Zie de Westerschelde niet alleen als onderdeel van onze leefwereld, maar ook als rechtspersoon, stakeholder en opdrachtgever’, was haar boodschap. Verweij: ‘Opstellingen planten altijd zaadjes die later ergens in vruchtbare aarde vallen. Die brief was een prachtig vervolg.’

Marc Vilanova

Liminal Estuary

Design of the sculpture, 2026. Image: Marc Vilanova

What shapes a landscape that we cannot see, hear, or even imagine?

For Liminal Estuary, the Zeeland Delta became both the subject and the place of inquiry. Conversations with ecologists, engineers, physicists, students and researchers led to a simple question: what chain reactions, slow, hidden, human-made, continue to reshape this landscape beyond our perception?

That question transformed the project. Rather than representing the Delta based on scientific data, the work became an exploration of perception itself. It reminds us that every intervention in a complex ecosystem is, to some extent, a step into the unknown. We may understand some of its effects, but many remain delayed, invisible or beyond our capacity to perceive. Instead of offering answers, the installation invites us to experience that uncertainty and to recognise it as a condition for living and acting in a changing world.

In the following pages, Marc Vilanova traces his artistic research process that led from this first question to the development of the work.

First visit to Zeeland

The project began in the Zeeland Delta. Together with ecologists and researchers from the Delta Climate Center, HZ UAS and NIOZ, we explored dikes, storm surge barriers, wind farms and mussel farms. At every site, the Delta revealed itself as a landscape where water, ecology, technology and human intervention continuously shape one another. The more we learned, the more the landscape

resisted simple explanation. It was this growing sense of complexity that set the artistic research in motion.

A visit to Witteveen+Bos marked a turning point in the project. While learning about the ecological impact of offshore wind farms, I was introduced to the underwater electromagnetic fields generated by submarine power cables. Invisible to humans, these fields influence how sharks and rays navigate, hunt and communicate. The realization that entire worlds exist beyond our perception became a central question in the research. Through Witteveen+Bos, I met marine researcher Annemiek Hermans, whose

First visit to Zeeland 2025. Photo: Zeynep Birsal

work revealed how these unseen forces quietly shape other species and, in turn, the ecosystems we inhabit.

Annemiek Hermans recommended *An Immense World* by Ed Yong, a book about the many ways animals perceive reality. Yong describes worlds that exist alongside ours but remain mostly inaccessible to us: bats tracing space through echoes, birds sensing magnetic fields, fish reading electrical signals in water, insects seeing ultraviolet patterns on flowers that human eyes cannot see. The chapter on electroreception and electromagnetic fields became a turning point in the research. Echolocation was only formally described in 1944, electroreception

in 1958. These discoveries raised a simple but fundamental question: if entirely new senses are still being discovered, what else remains beyond our perception? What forces might be shaping the Delta without us being able to see, hear, measure or even imagine them? This question became one of the conceptual foundations of the project.

“Lissmann and Machin published their findings in 1958, marking only the second time in many decades that an entirely new sense had been formally documented. Just fourteen years earlier, Donald Griffin had coined the term echolocation to describe the sonar used by bats. Appropriately, this equally remarkable ability in electric fish became known as active electrolocation.”

Ed Yong

Second visit

During a second visit to Zeeland, we held a participatory workshop with students from HZ University of Applied Sciences to explore their relationship with the Zeeland Delta. Together, we created a series of “resonance maps” that followed the possible consequences of a single action through ecological, social and technological systems. Some connections were grounded in experience or scientific knowledge. Others emerged through association, intuition or speculation. By allowing the maps to move beyond what could be verified, participants began to imagine relationships that would otherwise remain unseen. Not knowing became a way of seeing more.

We later repeated the workshop with researchers and students at the Delta Climate Center. Together, we returned to the resonance

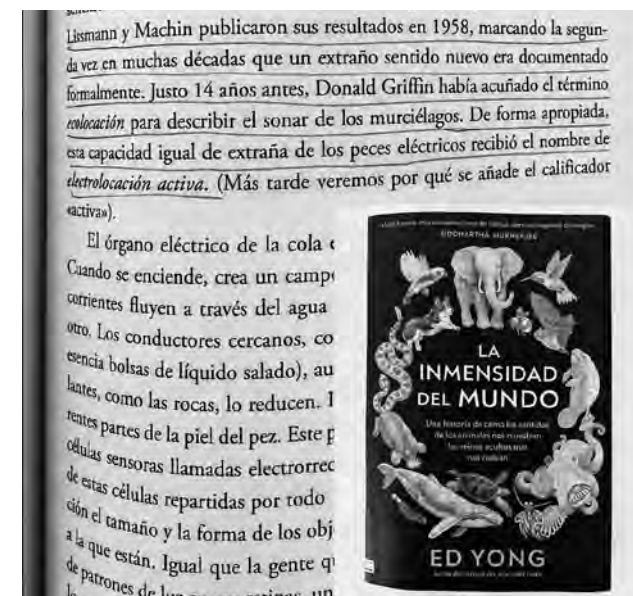
maps, testing speculative connections against scientific knowledge while uncovering many others that had gone unnoticed. Some imagined relationships proved surprisingly plausible. Others unfolded into long chains of ecological, technological and social consequences. The conversations revealed how even a small intervention can ripple through the Delta in ways that are delayed, indirect and often invisible. Rather than simplifying the landscape, scientific knowledge revealed an even richer web of relationships and opened new questions for the artistic research.

Together, we created a growing collection of resonance maps, each exploring how a different human action might ripple through the Delta. The maps were left at the Delta Climate Center as living documents, inviting researchers, students and visitors to extend them over time. As new knowledge, experiences and questions emerged, so did the maps themselves, reflecting the evolving nature of both the landscape and the research.

Alongside the workshops, the research shifted from mapping connections to imagining the unknown. Researchers from HZ University of Applied Sciences, the Delta Climate Center, Witteveen+Bos and Waag Futurelab were invited to respond to a speculative question inspired by *An Immense World*: What invisible phenomena might still shape the Delta while remaining beyond our capacity to perceive, measure or even conceive? Unlike the resonance maps, which explored possible relationships within the known world, this exercise stepped deliberately into fiction. Speculation became a research method,

Offshore wind farms with cable routes

From: *An Immense World* by Ed Yong

Workshop with students at HZ University of Applied Sciences, 2026. Photo: Zeynep Birsel

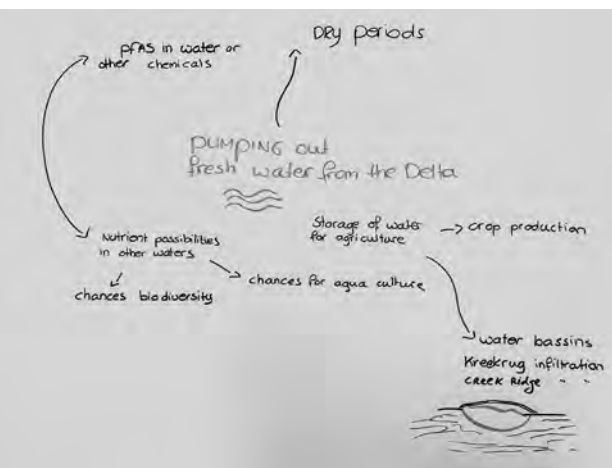

Workshop with students at HZ University of Applied Sciences, 2025. Photo: Zeynep Birsel

opening space for possibilities that science cannot yet describe and artistic research can begin to explore.

Work in progress

The research then shifted from asking questions to making. A conversation with quantum sensing researcher Stefano Signorini introduced another key direction. Every scientific instrument, he explained, produces its own *self noise*. When a signal is weaker than that noise, it becomes impossible to detect. Quantum sensing seeks to push beyond this threshold, opening new possibilities for observing phenomena that have so far remained inaccessible. Inspired by this idea, I built an acoustically isolated chamber to record the *self noise* of a microphone. Listening to this almost imperceptible sound became a poetic reflection on the limits of perception. It transformed an abstract question into a material experience, suggesting that the next frontier of knowledge may not depend on looking harder, but on learning how to listen beyond the limits of our own instruments.

Mindmap from the workshops, 2025

The sound of the microphone's self noise led me to water. I wanted to explore a material that could be present without ever becoming fully graspable. Ultrasonic atomization became the first experiment. By vibrating water at ultrasonic frequencies, it transforms into a dense mist that can be seen but barely touched. It exists somewhere between liquid and air, between presence and disappearance. I began testing different atomization systems, turning the bathtub in my studio into a temporary laboratory.

The experiments with mist gradually led to a new idea: levitating water droplets. By synchronizing falling droplets with stroboscopic light, the droplets appear to hang motionless in mid-air, even though they are continuously falling. The eye can see them, but struggles to understand what it is seeing. This optical illusion became the starting point for the sculpture.

My initial idea was to let the installation respond to data captured by quantum sensing technologies, making otherwise invisible processes visible through the movement of the droplets. Because these instruments are still confined to research laboratories, I shifted my attention to hidden processes already present in the Zeeland Delta. The question remained the same: how can a sculpture make invisible forces tangible without pretending to fully reveal them?

As the project evolved, the sculpture grew into an immersive environment that visitors could walk through. A tracking system detects each person's position and temporarily pauses the water dispensers overhead, creating a safe

Experiment with self noise of a microphone, 2026. Photo: Marc Vilanova

Experimenting with vibrating water at ultrasonic frequencies, 2026. Photo: Marc Vilanova

path through a landscape of levitating droplets. This marked a fundamental shift in the project. The installation no longer set out to reveal hidden processes in the Delta. Instead, it invites visitors to experience what it means to move through a world that can never be fully seen, understood or predicted. The work is not something to observe from a distance. It is something to inhabit. It speaks to the body first, allowing understanding to emerge through movement, perception and uncertainty.

Final design

The installation begins with the water droplets arranged in a calm, geometric pattern. As visitors move through the space, that pattern slowly changes. The response is never immediate or predictable. A single movement can affect the installation long after someone has passed, while other changes may appear somewhere else entirely.

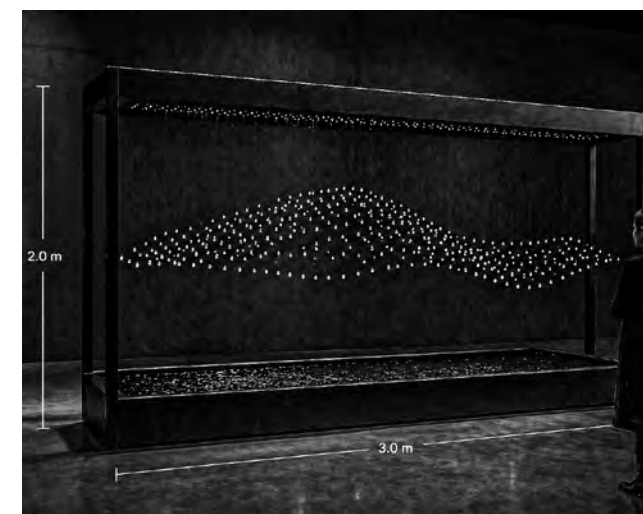
This is how the work reflects the Delta. Every action leaves a trace, but its consequences are often delayed, indirect and difficult to recognise. Different parts of the installation respond at different speeds, influenced by environmental conditions in the Delta such as salinity. Visitors can never fully see the effects of their own presence. Instead, they experience what it means to be part of a complex system in which every intervention matters, even when its consequences remain largely invisible.

The project is now entering its next phase: building the installation. Together with IAAC and Fab Lab Barcelona, I am developing a custom system that controls each individual water droplet and synchronizes it with

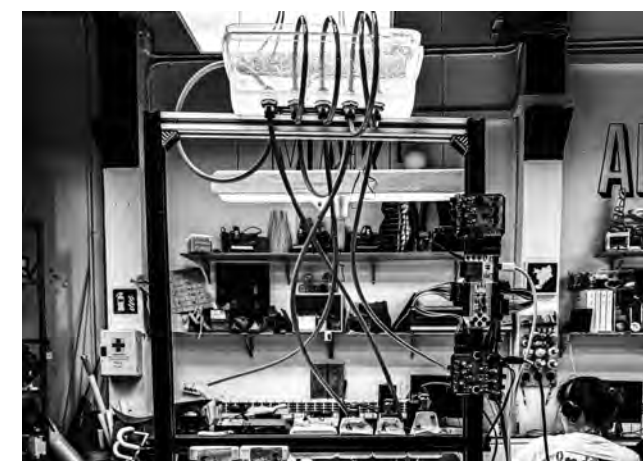
stroboscopic light. This stage translates months of conversations, experiments and prototypes into a working sculpture, bringing the artistic research from question to material form.

Where to experience the work

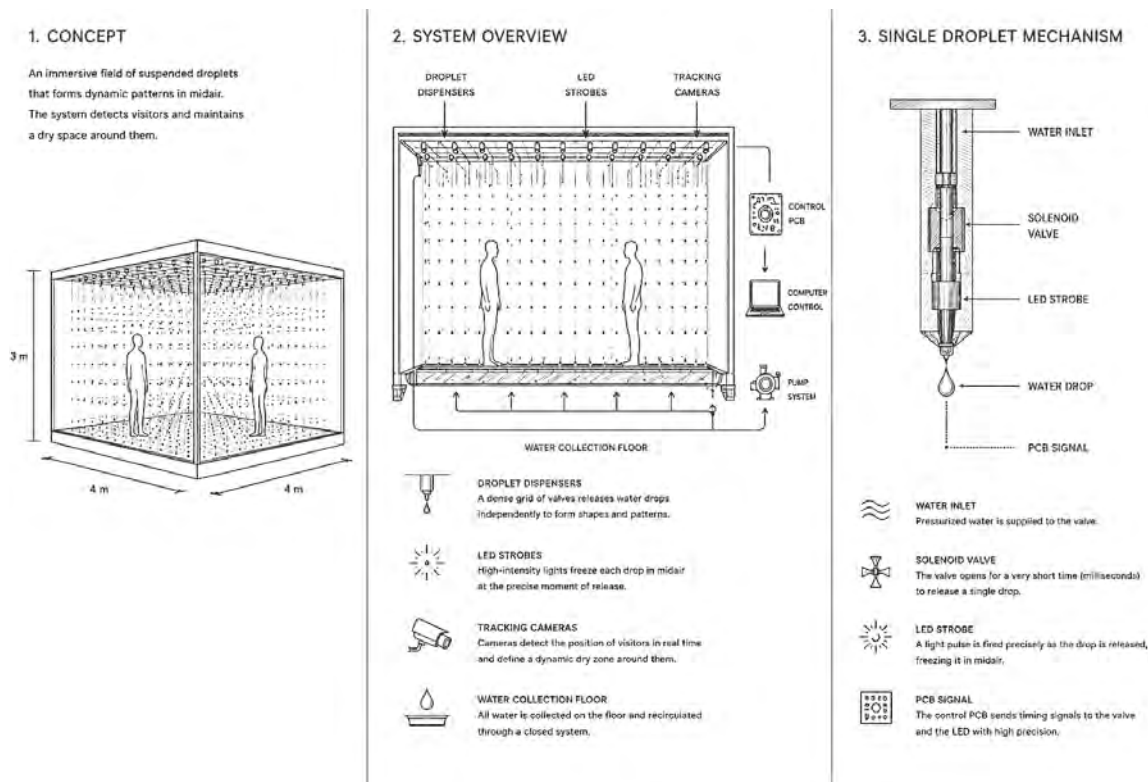
Liminal Estuary will be presented to the public for the first time at Waag Futurelab in Amsterdam, opening on 7 November. The following week, Waag Futurelab and the project partners will host the public event

Concept design of the sculpture, 2026. Image: Marc Vilanova

Test set-up for the water dispenser, 2026. Photo: Marc Vilanova

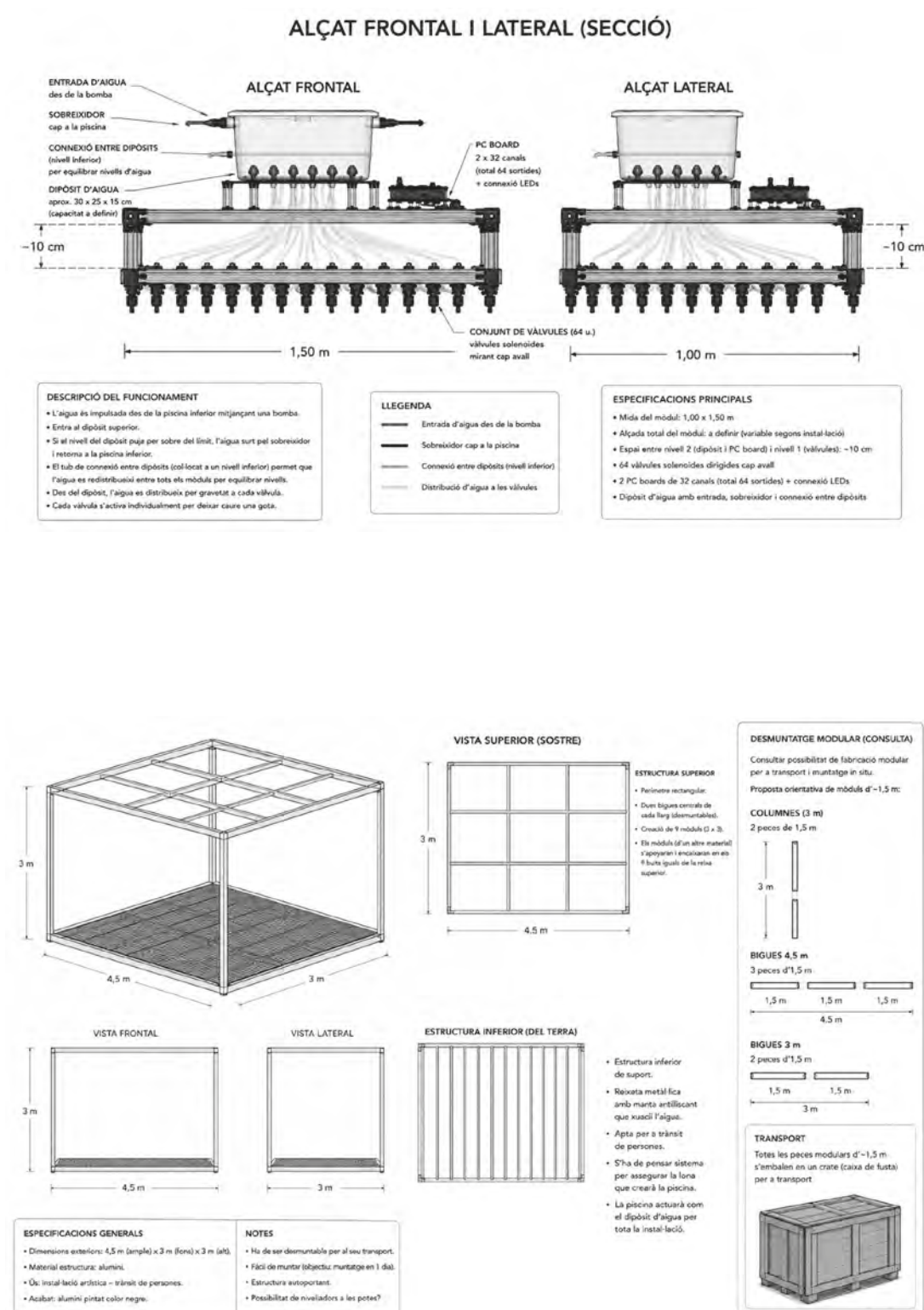
Design of the sculpture, 2026. Image: Marc Vilanova

What We Don't Know About the Delta, bringing together artists, researchers and practitioners to explore the questions raised by the work. From there, the installation will continue its journey to new venues and audiences, eventually returning to the landscape that inspired it: the Zeeland Delta.

Marc Vilanova (Barcelona) creates installations with sound, light and movement. His work explores the limits of human perception and invites us to listen and look beyond our own senses.

Liminal Estuary, is developed as part of the *S+T+ARTS Aqua Motion* programme organised by *Waaq Futurelab*, the project brings together the *Delta Climate Center*, *Witteveen+Bos* and *HZ University of Applied Sciences*, through the research groups *art | culture | transition and Governance of Regional Transitions*.

www.marcvilanova.com

Samenwerken aan een oefenruimte voor systeemtransities. Fotografie: Marijn Kluijfhout

Arne Hendriks

Verhalen van graan, boon, en oogstmuis

Gerstmoeder, Brouwershaven, 2026. Fotografie: Arne Hendriks

“Miso vertegenwoordigt een triomf van menselijk vernuft in de zoektocht naar duurzame voeding. Door proteïnerijke sojabonen via fermentatie direct om te zetten in een hoogwaardige voedingsbron voor de mens, omzeilen we de inefficiënte omweg van de veeteelt. Het is een blauwdruk voor de toekomst: een manier om de wereld te voeden met diep respect voor de draagkracht van onze planeet, zonder in te leveren op smaak of vitaliteit.” – The Book of Miso, William Shurtleff & Akiko Aoyagi.

“In Centraal-Europa is de gerstmoeder geen verre herinnering, maar een levende aanwezigheid op de akkers. Wanneer de vroege zomerbries over het jonge groen strijkt en de halmen in lange, golvende rimpelingen over de vlakte bewegen, zeggen de boeren nog altijd zachtjes tegen elkaar: ‘Daar gaat de Korenmoeder; de Gerstmoeder rent over het veld.’ Zij zien haar niet als een vijand, maar als de behoedster van het gewas, die waakt over de groei totdat de allerlaatste schoof is binnengehaald.” – De Gouden Tak, James Frazer.

Rammelend zweef ik twee meter boven het maaiveld in een oude donkergroene, en volgens de bestuurders, notoir onbetrouwbare, combine van het Amerikaanse merk John Deere. Ik ben op artistiek onderzoek op Schouwen-Duiveland in Zeeland. Met de vrijheid van de kunstenaar onderzoek ik de voedseltransitie, en hoe die verandering ons als mens zal veranderen. Naast me zitten Peter, die in dit gebied net ten zuiden van Brouwershaven geboren en getogen is, en achter het stuur zit zijn jonge neef Lennart. Peter legt Lennart uit hoe je zo'n enorme

machine bedient. Mijn blik is vooral op het veld gericht dat als een gele golvende zee aan ons voorbijtrekt. Vandaag is het is tijd voor de eerste oogst van het jaar, de wintergerst. In de linkerzak van mijn werkjas zit een klein potje miso, een gefermenteerde bonen en graanpasta uit Japan (zie insert). Dat potje wil ik straks aan Peter geven, als cadeau met consequenties. Het was immers de miso die me naar dit veld heeft gebracht.

Sinds 2020 maak ik miso, samen met de familie van der Weele, een boerengeslacht uit Colijnsplaat, en Marika Groen, een fermentatiespecialist uit Japan. We raakten geïnspireerd door de ogenschijnlijk bescheiden manier waarop miso in staat is een ongelooflijk complexe hartige smaak aan gerechten te geven. Je mengt eenvoudige ingrediënten als bonen, granen en een schimmelcultuur met zout en laat het mengsel een half jaar tot drie jaar fermenteren. De enzymen uit de schimmel transformeren de eiwitten en suikers in de bonen en granen vervolgens tot iets buitengewoons; iets buiten het gewone. Toen we de miso een jaar later voor het eerst samen proefden werden we overweldigd door de rijkdom die ons ten deel viel. Dat vanuit zoiets eenvoudigs zoiets genereus kan ontstaan! Het is alsof de materie een andere blik op zichzelf afdwingt en daarmee onze realiteit al een beetje verandert.

Hoewel miso in Japan voornamelijk wordt gemaakt met rijst en sojabonen kun je er in feite elke graansoort of bonensoort voor gebruiken. Op Colijnsplaat besloten we miso te maken met de veldbonen die eigenlijk bestemd waren om als veevoer te dienen. Net als de wintergerst die prima kan dienen

om de rijst te vervangen. Gerst is een van de oudste gedomesticeerde granen, al is niet helemaal duidelijk wie nu eigenlijk wie heeft gedomesticeerd. Mensen verzamelden grassen in veldjes en akkers, en grassen verzamelden mensen in dorpen en steden. In het gebied waar we nu zijn is de gerst zo'n 5.000 jaar geleden voor het eerst verbouwd. In het natte krekensrijke landschap kwam het goed van pas dat gerst goed tegen zout kan, wat overigens ook weer een goede eigenschap blijkt nu de zeewaterspiegel stijgt en de zoute onderlagen van lang vervlogen oceanen met het grondwater naar boven borrelen. Naast zout kleven er veel andere hedendaagse verhalen aan de gerst; verhalen over weerbaarheid, over aanpassingsvermogen, over heel lang geleden, vandaag en de toekomst. Af en toe schiet er een kwartel of een fazant uit het veld: Omnivoren die het veld gezond houden door in het voorjaar voornamelijk onkruidzaden en insecten te eten.

Een tijdje geleden stond ik in een ander graanveld, een rijstveld iets ten Noorden van Kobe. Met een wonderlijk gezelschap van studenten van de lokale agrarische school en dagjesmensen uit Kobe, sneden we de halmen met kleine sikkels los. Tegen het einde van de dag sneed ik een van de laatste overgebleven bundels rijst af. Terwijl ik opstond viel me iets op. Tussen de aren van de rijstbundel was een prachtig klein bolvormig nest geweven, ongeveer zo groot als een tennisbal. Ik was met stomheid geslagen, zo mooi. De nesten worden gemaakt door de slechts 5 tot 8 gram wegende dwerg- of oogstmuis. In de natuur-inclusieve landbouw speelt dit beschermde dier een fascinerende rol als bio-indicator. Als insecteneter vermijdt de oogstmuis

landschappen waar pesticiden worden gebruikt. Het was alsof ik het perfecte symbool voor de verwevenheid van alles in mijn handen hield.

In 'De Gouden Tak' schrijft James Frazer over 'graanmoeders' die in de velden wonen, de personificatie van de spirituele kracht en vruchtbaarheid van het gewas. Voor boeren was zij geen metafoor, maar een levende realiteit. Haar levenskracht reist mee met de cyclus van het graan. Jong in de lente, oud in de herfst. Tijdens de oogst trekt deze geest zich terug in de laatste overgebleven halmen op het veld. De maaier die deze laatste schoof snijdt, 'vangt' de Graanmoeder. Haar geest wordt vervolgens overgedragen op een pop van stro. Deze pop wordt bewaard om de vruchtbaarheid van de volgende oogst te garanderen en de cyclus te vernieuwen.

Daar stond ik dan, met die door de dwergmuis zo kundig in elkaar geweven rijsthalmen, een boodschap met consequenties. Peter vertelt me dat dit gerstveld een tweedejaars transitieveld is. Pas volgend jaar mag de oogst als biologisch worden verkocht. Het zijn voor mij de stoerste veldjes, akkers die de stap hebben durven zetten. Terwijl we daar zo met z'n drieën bezig zijn fietsen er plotseling drie jonge mensen aan. Blijkbaar werken ze ook op de boerderij. Vandaag hebben ze de hele dag in de hitte onkruid gewied, erg warm maar vooral heel gezellig, zeggen ze. Er ligt iets krachtigs besloten in dat gezellig. Er steekt een briesje op.

Een paar uur later is het gedaan. Terwijl ik het laatste strook gerst tussen de tanden van de combine zie verdwijnen denk ik aan de korenmoeder. De ziel van het gerstveld trekt

Oogstmuis Japan. Fotografie: Arne Hendriks

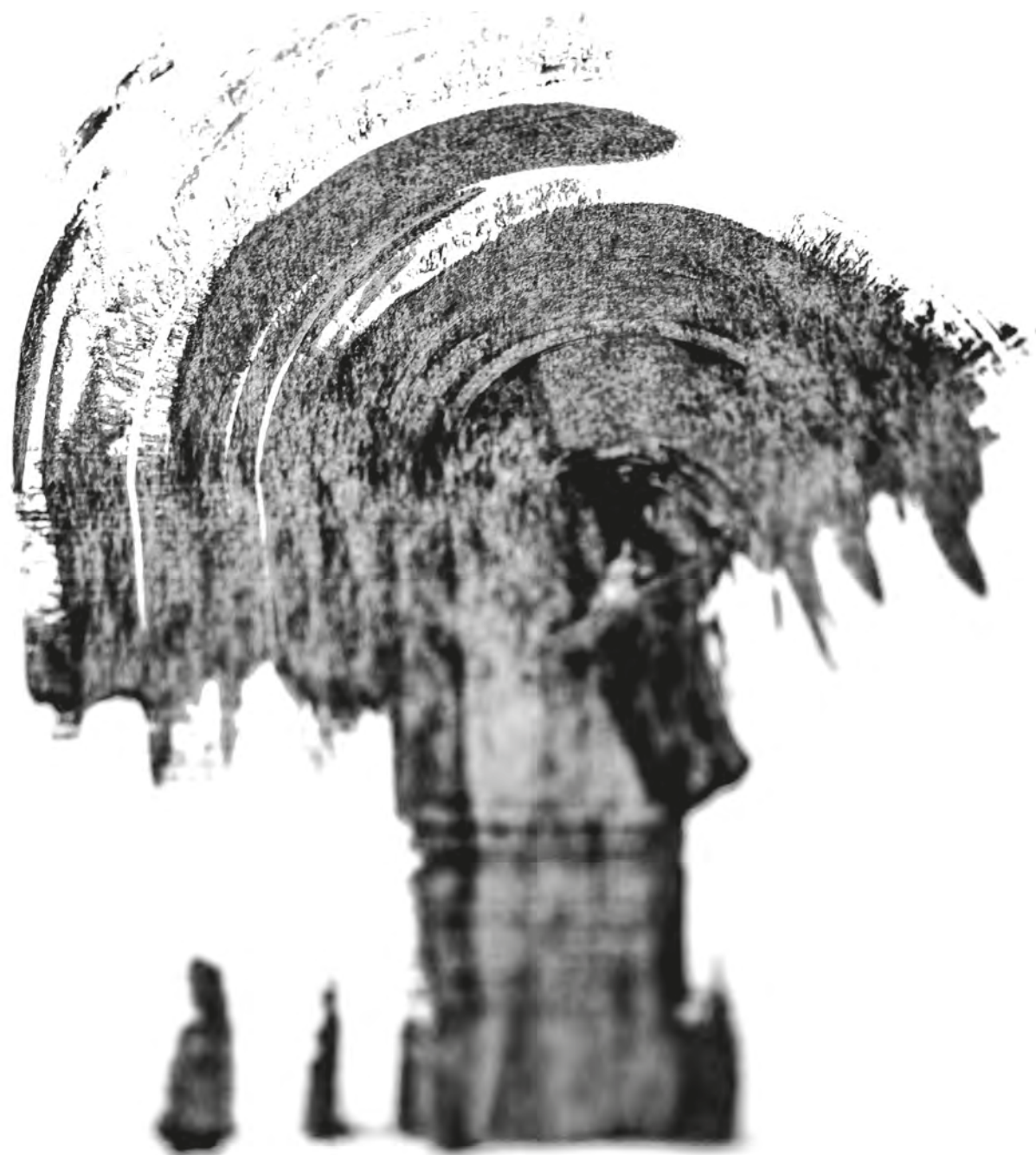
zich logischerwijze terug in die laatste pluk. Ik wil iets doen, iets roepen, iets benoemen, ergens eer aan bewijzen, laten merken dat ik het waardeer. Op het laatste moment trek ik, een beetje onhandig maar goedbedoeld, de laatste bos gerst uit de grond voor deze in de muil van de combine verdwijnt. Ik tel in totaal 19 halmen. Niet slecht. Bij het afscheid krijg ik ook nog een boodschappentas vol gerstkorrels mee.

Voor de miso. Het potje miso voor Peter hou ik heimelijk nog even in mijn zak, zodat ik een excuus heb om binnenkort weer even langs te gaan.

Miso is een traditionele, gefermenteerde Japanse pasta op basis van bonen, granen, zout en koji, waarvan de diepe smaak ontstaat door een complex en langdurig fermentatieproces. Koji is een specifieke schimmelcultuur (*Aspergillus oryzae*) die enzymen produceert die de aanwezige eiwitten en zetmelen afbreekt. De enzymen zetten de eiwitten om in hartige aminozuren en het zetmeel in natuurlijke suikers, wat een intense en kenmerkende umamismaak creëert. Afhankelijk van de ingrediënten en de fermentatieduur ontstaan er verschillende soorten, variërend van milde, zoetige witte miso tot donkere, krachtige rode miso. Hoe langer de pasta fermenteert, hoe complexer de uiteindelijke smaak wordt.

Arne Hendriks is artistiek onderzoeker, speculatief kunstenaar en ontwerper en bedenker van oefeningen voor een nieuwe menselijke soort.

In nauwe samenwerking met Rabobank Zeeland, Rabo Art Lab, het lectoraat kunst | cultuur | transities aan de HZ University of Applied Sciences en het Delta Climate Center onderzoekt Arne Hendriks in het artistieke project Buro Miso de kracht van deze gefermenteerde bonenpasta als inspiratiebron voor een waardige en plantaardige eetcultuur en een weerbarstige samenleving.

Grafiek: Marijn Kluijfhout

Arlette van den Berg in gesprek met Loverendale Ter Linde

Je kunt de toekomst niet bedenken. Waarom we moeten leren door te handelen

‘Het idee dat Nederland de wereld voedt, is fundamenteel fout.’ Eigenaar Tim Moerman zit in de felle zon voor de koffiebar van Loverendale Ter Linde in Oostkapelle – het oudste biodynamische landbouwbedrijf van Nederland. Tussen de tafeltjes met toeristen door, scharrelen kippen en een haan. Als biodynamische boer zet Moerman zich in voor een landbouw waar natuur, water, dieren en mensen samenkomen. Moerman: ‘We willen geen boerderij zijn die alleen maar grondstoffen produceert, maar een plek waar gezond voedsel gemaakt wordt, een plek bovendien waar de hele lokale gemeenschap van kan profiteren.’

Dat veel boerenbedrijven hun sociale functie in de gemeenschap verloren zijn, is Moerman een doorn in het oog. ‘We zijn in een ratrace beland voor een zo laag mogelijke kostprijs. Er is altijd wel iemand in de wereld die goedkoper kan produceren, dus dan ga je beknibben op maatschappelijke kosten. Met alle gevolgen voor het landschap, de natuur, de kwaliteit van ons eten,

maar ook voor de boerderij zelf. Seizoensarbeiders en gratis krachten als stagiaires en vrijwilligers komen en gaan en de boerenbedrijven zijn vaak niet toegankelijk voor buurtbewoners.’

Onder het mom van ‘niets doen is geen optie’, werkt Moerman hard aan een bedrijf dat én biodynamisch én sociaal rechtvaardig is. Zo zijn er vijftig mensen permanent in dienst. Moerman: ‘Mijn boekhouder is niet blij, want het kost een vermogen, maar ik wil iedereen eerlijk betalen.’ Ook probeert hij van zijn boerderij een toegankelijke plek te maken. ‘Mensen vragen me weleens waar ik het meest trots op ben. Dan zeg ik: de speeltuin. Die heeft inderdaad niets met het landbouwbedrijf te maken, maar de speeltuin maakt van de boerderij wel een plek van de gemeenschap.’

Moerman ziet tot zijn spijt dat samenleving en landbouw uit elkaar groeien. ‘Veel boeren claimen het buitengebied. Maar dat is niet alleen van ons, het is van iedereen.’

Dus laten we samen nadenken hoe dit landschap eruit zou moeten zien, desnoods via Zeeland 2050.’ Wat Moerman betreft speelt eten een centrale rol in het nader tot elkaar brengen van boer en burger. Korte ketens – de directe verkoop van boer aan consument – zijn daarin volgens hem een belangrijke schakel.

In de boerderijwinkel van Loverendale Ter Linde kunnen mensen brood van eigen graan, ijs, melk, vlees, groenten en fruit direct van de boerderij kopen. Dat Moerman zijn eigen afzet organiseert, is deels ideologisch, maar deels ook uit noodzaak. Bij de keuzes om maatschappelijke kosten te reduceren, botst Moerman al snel tegen de grenzen van het reguliere landbouwsysteem aan. ‘Als je iets kleins anders doet, verandert alles. Neem de keuze om ook de stiertjes drie maanden bij hun moeder te houden. Slachterijen willen die stiertjes niet. Daardoor moet ik ze drie jaar houden voor ze geslacht kunnen worden. De vleesprijs per kilo die ik er dan voor krijg, is veel te laag om alle kosten te kunnen dekken. Daarom verkoop ik mijn vlees zelf.’

Desalniettemin is Moerman optimistisch. ‘We moeten mensen overtuigen met de kwaliteit van onze producten. En je moet kansen aangrijpen. Zo verkopen we ons ijs ook op het strand. Er zijn jaarlijks miljoenen overnachtingen in de gemeente Veere, als we die als lokale boeren allemaal van een ontbijt met een eitje zouden kunnen voorzien, zou dat toch geweldig zijn? Helaas is er nog altijd een gebrek aan urgentie bij boeren en politici. En een enorme hang naar gemak onder consumenten. Maar dat is een achterhoedegevecht.

We zullen toch echt samen toe moeten werken naar een rechtvaardiger systeem.’

Het honderdjarig bestaan van Loverendale Ter Linde is aangegrepen om de banden met de gemeenschap nog eens extra aan te halen. Zo kunnen mensen in dialoog met verschillende boerderijdieren. En net als elk jaar is er theater, afgelopen juni van Zwitsers duo Nicole et Martin, bekend van hun fysieke spelkunst. Moerman: ‘Er was een dove jongen met tolk, maar die had die tolk helemaal niet nodig om het spel te volgen. Hij was zo blij, zat te glunderen. Dat ik zo iets kan doen, geeft mij weer energie om door te gaan.’

Minou Bosua

La Vie Bohème

La Vie Bohème. Fotografie: Your stories by Kim

Een artistiek onderzoek naar een samenleving waarin creatie de basis is voor leven, wonen en werken.

Ik wilde een nieuwe *La Bohème* maken. Een participatieve stadsopera waarin Mimi blijft leven aan het eind van de voorstelling. Puccini schreef een tragische en romantische opera over de negentiende-eeuwse kunstenaar op een zolderkamer die ten onder gaat aan ziekte en armoede. Net als toen wordt creativiteit vandaag bejubeld en gevierd. Tegelijkertijd bepaalt economische groei onze keuzes meer dan ooit waardoor de kunstenaar ook nu het onderspit delft.

Dat gebeurde ook toen MINOUX in 2023 huisgenoot werd van Theater aan de Parade in Den Bosch. Het nieuwe theater was prachtig, maar er was letterlijk geen repetitieruimte gebouwd voor de makers. De exploitatie eiste alle ruimte op. Experiment en creatie werden geen vanzelfsprekend onderdeel van het theater, maar een kostenpost. We bouwen gebouwen voor kunst, maar vergeten ruimte te bouwen voor de creatie zelf.

Zo verschoof de artistieke vraag van “Hoe maak ik een nieuwe *La Bohème* naar: hoe ziet een samenleving eruit waarin creativiteit ons kompas is in plaats van economische groei?” Dat was het startpunt van een artistiek onderzoek.

Een visioen

Het onderzoek kreeg vorm in vijf scriptlezingen. Iedere scriptlezing was een publieke bijeenkomst én tegelijkertijd een volgende stap in het onderzoek. De werkelijkheid werd onderdeel van het script en het script begon

La Vie Bohème. Fotografie: Karin Jonkers

vervolgens de werkelijkheid te beïnvloeden. Ik formuleerde een ogenschijnlijk onrealistische wens: wat zou er gebeuren als de burgemeester van Den Bosch tweeduizend vierkante meter grond zou schenken aan de creativiteit, voor eeuwig? Vrije grond, zonder de eis van rendement maar als oefenruimte voor een nieuwe samenleving.

Vanaf dat moment werd iedere ontmoeting onderdeel van het script. Gesprekken met wethouders, ambtenaren, ondernemers, subsidiegevers, filosofen en bewoners werden scènes in plaats van notulen. Iedereen speelde zichzelf én de maatschappelijke rol die hij of zij vertegenwoordigde. Daardoor ontstond ruimte: mensen hoefden hun positie niet langer te verdedigen; ze konden ermee spelen. Het gesprek werd lichter, nieuwsgieriger en creatiever.

La Vie Bohème. Fotografie: Karin Jonkers

De eerste scriptlezing, **De Laatste Badsessie**, vond plaats tijdens Theaterfestival Boulevard. Ik deelde mijn visioen met bestuurders, kunstenaars en mogelijk-makers uit de stad als uitnodiging om samen een ander verhaal te onderzoeken.

De tweede scriptlezing kreeg de vorm van een **Grieks symposium**. Rond eten, drinken en muziek onderzochten we hoe een samenleving gebaseerd op creativiteit eruit zou kunnen zien. Godelieve Spaas trad op als Orakel uit Zeeland, Walter Breukers als Filosoof en Henry Mentink als Muze. Aan het einde formuleerde iedere deelnemer een persoonlijk visioen en nodigde ik hen uit om die visioenen tijdens “repetities” verder uit te werken. Die repetities werden nauwelijks bezocht. Dat was een belangrijke ontdekking: enthousiasme voor een idee betekent nog geen deelname aan een proces.

Voor de derde scriptlezing, **Het aanwakkeren van het vuur**, veranderde ik de spelregels. Niet langer meedenken, maar meedoen. Ik huurde voor één maand de leegstaande IJzergieterij in Den Bosch. Een hal met net iets minder dan 2000m2 oppervlakte. In de aanloop daarvan kreeg iedereen één opdracht: bedenken iets wat je deze maand wilt creëren. Alles mocht, behalve een document inleveren, er moest een handeling uit voort kunnen komen.

Iedere deelnemer schreef zijn initiatief op een tapijttegel. Die tegels vormden samen een levensgrote kalender. Langzaam vulde de maand zich met soepmaaltijden, exposities, voorstellingen, kindermiddagen, vergaderingen, kerkdiensten, een studentenfestival en meerdere gezondheidsinitiatieven. De kalender ontstond letterlijk onder onze voeten.

La Vie Bohème. Fotografie: Karin Jonkers

De vierde scriptlezing, **Met het Geld om Tafel**, ontstond toen de vastgoedeigenaar van de IJzergieterij, belangstelling kreeg voor het initiatief. Was dit de vervulling van het visioen of juist de verleiding ervan? Ik zag het als de dans rond het gouden kalf. Samen met Henry Mentink, Walter Breukers en Pieter Heesels onderzochten we hoe we trouw konden blijven aan het oorspronkelijke ideaal: vrije grond voor creativiteit, buiten de logica van economisch eigendom en rendement.

Een wonder

Kort daarna opende de IJzergieterij haar deuren. Vier weken lang was iedereen welkom om iets te maken, te oefenen of mee te doen.

Vanaf de eerste dag gebeurde er iets wat ik niet had voorzien. Alle plannen werden daden. En omdat we bijna overal “ja” op konden zeggen bleef het initiatief groeien. De ruimte veranderde voortdurend mee met wat er nodig was. Juist die voortdurende transformatie werd de kwaliteit van de plek. Ik ontdekte dat wanneer je mensen werkelijk ruimte geeft om te creëren een overvloed aan initiatieven ontstaat.

De vijfde scriptlezing was de voorstelling **La Vie Bohème**, een eenmalige opvoering in Theater aan de Parade. De kunstenaar dreigt in deze versie wederom ten onder te gaan. Niet aan ziekte zoals bij Puccini, maar aan visiedocumenten, beleidsstukken en plannen.

La Vie Bohème. Fotografie: Karin Jonkers

Op het moment dat alles vastloopt, wordt zij meegenomen naar de IJzergieterij. Samen met het publiek verlaat zij het theater. In processie trekken we door de stad. De tocht eindigt in de IJzergieterij, waar de nieuwe samenleving al volop aan het oefenen is en de kunstenaar in een weldadig bad wordt gestopt om bij te komen.

De deuren van de IJzergieterij zijn inmiddels weer gesloten. Maar de gemeente Den Bosch

heeft besloten de huur van het pand voor het komende jaar mogelijk te maken. Samen onderzoeken we hoe deze vrije ruimte een duurzame, steward-owned toekomst kan krijgen. Dat is een fantastische opbrengst. Maar de grootste ontdekking van dit onderzoek is dat het artistieke proces zelf een manier is geweest om maatschappelijke transitie te onderzoeken. De scriptlezingen waren geen voorbereiding op het project;

zij waren het project. Door werkelijkheid en verbeelding voortdurend in elkaar te laten overlopen, ontstond een ruimte waarin mensen anders gingen denken, spreken en handelen.

De nieuwe samenleving ontstaat op het moment dat we haar samen beginnen te verbeelden, te oefenen en tijdelijk werkelijkheid maken. En zodra mensen dat verhaal samen hebben beleefd, is het niet langer alleen verbeelding, maar een mogelijke werkelijkheid.

Minou Bosua, cabaretière en theatermaker, artistic director, MINOUX

La Vie Bohème. Fotografie: Karin Jonkers

La Vie Bohème. Fotografie: Your stories by Kim

MINOUX is een theatergezelschap waar cabaret samenkomt met documentaire, film, muziektheater en beeldende kunst. Het lectoraat kunst | cultuur | transitie is als adviseur, badgast en orakel betrokken bij het onderzoek La Vie Bohème.

www.minoux.nl

www.minoux.nl/lavieboheme

Arlette van den Berg in gesprek met Casco Art Institute

Het systeem zit ook in jezelf. Waarom transitie begint met transformatie

Op steenworp afstand van de Oudegracht in hartje Utrecht werpt een eeuwenoude boom zijn schaduw over een voormalig klooster. Binnen zit Aline Hernández (artistiek directeur) samen met Marianna Takou (uitvoerend directeur) aan een lange witte tafel. Aan de muur achter hen zijn planken volgeladen met archiefdozen; naast hen bergen stellingkasten de bibliotheek van het **Casco Art Institute**. Hond Aaron snuffelt tussen de stoelen door.

‘Ontvangst en archief, vergaderen en samen eten – in deze ruimte komen front stage en backstage samen,’ verklaart Hernández de inrichting. Het Casco Art Institute doet artistiek onderzoek naar manieren om de samenleving op een zorgzamere en gelijkwaardigere manier vorm te geven. Het haalt daarbij veel inspiratie uit feministische theorie – specifiek het idee dat reproductieve arbeid – denk aan schoonmaak of het voor elkaar zorgen in financiële termen – niet wordt uitbesteed, maar dat zorgdragen de kern is van onderlinge relaties.

De gezamenlijke ruimte reflecteert dat uitgangspunt: productief werk als de

programmering, presentaties en projecten is samengebracht met reproductief werk, dat nodig is om een organisatie draaiende te houden. Hernández vult aan: ‘We maken samen schoon, de vier medewerkers zijn in vaste dienst en er wordt vaak gezamenlijk gekookt.’

Takou: ‘Institutionele kritiek heeft altijd een grote rol gespeeld in het bestaan van Casco. Maar als experimenteerruimte wilden wij dat gedachtegoed verder brengen dan alleen het blootleggen van machtsrelaties. Wij willen ook handelingsperspectief bieden die relaties om te vormen.’ Dat handelingsperspectief werden de *commons* – gemeenschappelijke natuurlijke en culturele hulpbronnen, zoals een gemeenschapstuin, open source software, boeken of een kunstinstituut. Hoe, vragen de kunstenaars bij Casco zich af, kunnen we het beheer van de commons zo vormgeven, dat niemand wordt uitgebuit, maar men elkaar juist ondersteunt?

Hoewel Casco experimenten met *commoning* – het gezamenlijk cultiveren, beheeren en delen van gemeenschappelijke hulpbronnen – ook op zichzelf toepast, benadrukken

Hernández en Takou dat Casco zelf geen common is. Commons zijn in eerste plaats een onderzoeksonderwerp en methodologie om mogelijke vormen van post-kapitalistische samenlevingen te onderzoeken.

Takou: ‘Het gaat ons daarbij niet zozeer om de output, maar om het proces van iets maken.’ Als voorbeeld wordt het project *Erfgoed (Agricultural Heritage and Land Use)* aangehaald. In samenwerking met The Outsiders betrok een aantal kunstenaars een leegstaande monumentale boerderij nabij huidig treinstation Utrecht Terwijde. Boeren in dat gebied moesten wijken voor de VINEX-wijk Leidse Rijn. Casco en The Outsiders grepen de tijdelijke leegstand van de boerderij aan om te experimenteren met het vormgeven van gedeeld cultureel erfgoed. De boerderij werd opengesteld voor de nieuwe buurtbewoners, die er onder andere een bierbrouwerij, twee moestuinen en een tweedehandswinkel begonnen.

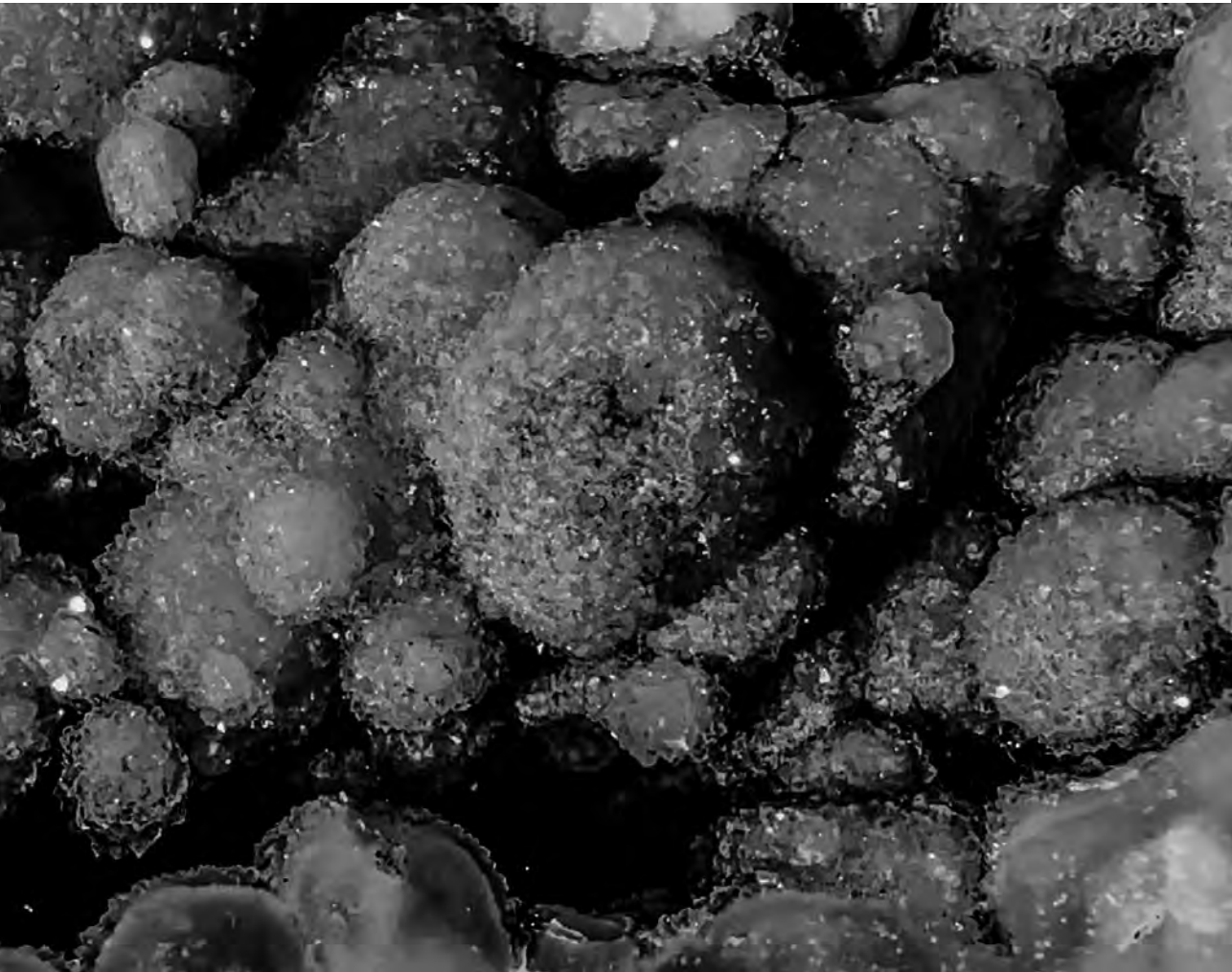
Hernández en Takou kijken met veel plezier terug op het project. ‘Het werd de enige plek in de buurt waar bewoners elkaar konden ontmoeten,’ blikt Takou terug. ‘Kunst bracht mensen samen en het project vervaagde de grenzen van wie kunst maakt.’ Hoewel de kunstenaars en buurtbewoners niet in de boerderij konden blijven (het is nu een kinderopvang), leven de lessen en ervaringen voort. Alle gebeurtenissen, situaties, personages en narratieven uit een project worden ‘geogost’. In de vorm van tekst, tekeningen, audio of video worden ze vervolgens gedeeld – bijvoorbeeld in de presentatieruimtes in het oude klooster – als gereedschap voor anderen om mee aan de slag te gaan.

Door deze manier van werken zijn inwoner, kunstenaar en bezoeker allemaal onderdeel van het ecosysteem van Casco, dat lokaal, maar ook translokaal is. In Arts Collaboratory werken Casco en Stichting DOEN samen met 23 kunstinstellingen uit het Mondiale Zuiden. In dit netwerk wordt geëxperimenteerd met het ‘ontleren’ van koloniale relaties in de kunst, zoals de relatie tussen subsidieverstrekker en -ontvanger.

Hoewel ze verschillen van insteek, versterken de leerprocessen in de lokale en translokale ecosystemen elkaar. Beiden draaien om het belang van het creëren van een basis van vertrouwen, wederzijdse afhankelijkheid en solidariteit in hun transformatie van toevallig netwerk naar common. Takou: ‘Het opbouwen en onderhouden van relaties kost veel tijd en dat botst hard met een project-georiënteerde economie. Daarom ontwikkelt Casco een manier van werken die projecten dienend maakt aan het onderhouden van het ecosysteem in plaats van andersom. ‘Het is hard werken,’ besluit Hernández, ‘maar we weigeren gewoonweg langer deel te nemen aan een schadelijk systeem.’

Marjolijn Zwakman

Ruimte voor ontmoeting

Detail video still. Ruimtelab, grenzen verleggen met kunst, Provinciehuis Arnhem (2025).
Ervaringsruimte ontwikkeld door Marjolijn Zwakman in samenwerking met Annemiek Vera. Muziek: Freek Zwanenberg.

Hallo Marcel en Raquel,

Toen Godelieve lector kunst | cultuur | transitie mij uitnodigde om als Professional Doctorate-onderzoeker aan te sluiten kreeg ik, nog voor ik precies wist waar het lectoraat over ging, kippenvel en water in mijn mond. Mijn enthousiasme om bij haar onderzoek te doen begon dus niet vanuit een analyse of uitgewerkt plan, maar omdat het water me ervan in de mond liep. Dat klinkt misschien niet als een gebruikelijke manier om aan een onderzoek te beginnen. Toch herken ik zulke momenten uit mijn leven en werk; soms dient een richting zich aan voordat ik precies kan verklaren waarom. Er is een gevoel van nieuwsgierigheid, een lichte spanning, een verlangen om ergens dichterbij te komen. Pas later volgen de woorden.

Zoals je bijvoorbeeld tijdens een vakantie een heel mooi baaitje in de verte ziet opdoemen, met een grote rotspartij erachter. Je hebt al zin om verder te lopen om erachter te komen waar je uitkomt. Je voeten brengen je er heen, zonder een hele redenatie of plan over wat je precies in de baai wil gaan doen, hoe lang je er wilt gaan liggen, of dat je juist wil snorkelen en welke visensoort je zou willen gaan zien. Niks van dit al. Je hebt gewoon zin en begint te lopen.

Deze lichamelijke sensaties, impulsen en meer intuïtieve vormen van gevoeligheid spelen een belangrijke rol in hoe ik richting ervaar en keuzes maak in leven en werk. Hoewel ik ze nog niet volledig in woorden kan vatten, neem ik ze serieus als een bron van informatie die aandacht verdient.

Die ervaringen hebben me nieuwsgierig gemaakt naar een vraag die als een rode

draad door mijn kunstenaarschap loopt: hoeveel weten we eigenlijk al of niet meer, voordat we het onder woorden kunnen brengen? En wat wordt zichtbaar als we naast analyse en argumentatie ook ruimte maken voor ervaring, verbeelding, sfeer, interactie en lichamelijke gevoeligheid?

Verschillen werkzaam maken

Marcel, jij vertelde bijvoorbeeld over de zandberg in Grenspark Groot Saeftinghe en vroeg je af waarom die plek niet gewoon mocht blijven wat zij geworden was: een berg zonder vooraf bepaald doel. Een berg zonder economische waarde. Totdat er een uitkijktoren met restaurant op gebouwd werd. Waarom moest daar weer iets mee gebeuren?

Dat is een vraag die me is bijgebleven, omdat ik die herken. Het kan heel mooi zijn om iets te bouwen, maar nemen we eigenlijk nog wel in overweging dat een berg ook waarde kan hebben zonder dat er geld aan verdiend wordt? Dat een plek niet per se ergens voor hoeft te dienen om van betekenis te zijn? We hebben dezelfde vragen en een andere manier om ermee om te gaan. Ik ben benieuwd hoe dat samenkomt. Hoe we elkaar kunnen verrijken, zonder dat één manier van kijken de ander hoeft te vervangen.

Die nieuwsgierigheid komt niet uit de lucht vallen. In een eerder onderzoek werkte ik vanuit het lectoraat Change Management van De Haagse Hogeschool samen met studenten en onderwijsvernieuwers rond de vraag welke plek onzekerheid eigenlijk nog mag hebben. Ik herinner me een student die na een oefening zei: *'Het voelt uit mijn comfortzone om niet direct met antwoorden te komen,*

maar ook fijn dat ik even niet direct iets hoeft op te lossen.' Dat bleef me bij. Blijkbaar zijn we zo gewend geraakt om snel naar antwoorden te zoeken, dat het ongemakkelijk wordt als we iets nog niet weten (Zwakman, 2021–2024).

Daar ligt voor mij iets wezenlijks in het kunstenaarschap. Aandachtig waarnemen. Luisteren naar wat zich aandient. Experimenteren en het niet-weten toestaan. Dit niet-weten is vanuit mijn achtergrond gezien geen gebrek aan kennis, maar een productieve toestand waarin nieuwe verbindingen, beelden en inzichten kunnen ontstaan. Ik ben getraind om intuïtie en verbeeldingskracht aan

te spreken, en om andere vaardigheden te ontwikkelen naast het rationele denken.

Misschien is dat ook waarom ik het zo leuk vind dat wij nu al zulke spannende gesprekken met elkaar voeren. Jullie vertellen me dat in jullie werk dingen meespelen zoals 'sectorale beleidskaders' en 'economische rationaliteit', dat zijn woorden die ik nog niet kende, maar die wel invloed hebben in jullie praktijk en daarin vanzelfsprekend zijn geworden. In de dialoog die we daarover voeren is het onderzoek allang begonnen. Hoe kunnen we onze verschillen werkzaam maken en wat kan dat betekenen voor gebiedsontwikkeling?

Interview met Marjolijn Zwakman over het project. Ruimtelab, grenzen verleggen met kunst, Provinciehuis Arnhem (2025).

Ruimte maken in transitie

De titel van mijn onderzoek is *Ruimte maken in transitie*. De komende vier jaar werk ik samen met jullie aan een onderzoek naar de rol die artistieke interventies kunnen spelen binnen gebiedsontwikkeling. Ik richt me op Natura 2000-gebieden in Zeeland. Gebieden waar natuur, landbouw, havenontwikkeling, beleid en lokale gemeenschappen elkaar ontmoeten en waar verschillende belangen samenkomen. Ik wil verkennen hoe ruimte kan ontstaan voor andere vormen van informatie en betekenisvorming. Wat wordt zichtbaar als we naast dat we luisteren naar wat expliciet wordt gezegd of besloten, ook aandacht geven aan ervaring, verbeelding, sfeer, interactie en de relatie tussen mensen en hun omgeving?

Als ik een vraagstuk onderzoek, begin ik meestal niet direct met een analyse of een oplossing. Ik probeer eerst waar te nemen. Wat gebeurt er hier eigenlijk? Is er naast aandacht voor feiten, belangen en plannen ook ruimte voor associatie, verbeelding en twijfel? Welke verhalen zijn zichtbaar en welke blijven op de achtergrond?

Zo ontwikkelde ik voor de provincie Gelderland binnen het project *Ruimtelab, grenzen verleggen met kunst* een ervaringsplek rond het thema: ruimte en grenzen. Met video, muziek en tekst nodigden we medewerkers van de provincie uit om even uit hun dagelijkse werkritme te stappen. Een adempauze om letterlijk stil te staan bij wat het begrip 'ruimte' voor hen betekende. De installatie stond midden in het provinciehuis en kon door medewerkers op ieder moment worden bezocht. Bezoekers verzamelden woorden, associaties en gedachten die vervolgens

Voorlezen van een door de deelnemer geschreven tekst tijdens een 1-op-1-ontmoeting. Ruimtelab, grenzen verleggen met kunst, Provinciehuis Arnhem (2025).

Buitenaanzicht van de twee ervaringsruimtes. Ruimtelab, grenzen verleggen met kunst, Provinciehuis Arnhem (2025).

werden samengebracht tot nieuwe teksten. Die teksten vormden weer voeding voor gesprekken en voor de taal waarmee binnen de provincie over ruimte en grenzen werd gesproken. Een beleidsmedewerker vertelde later dat hij naar aanleiding van die ervaring voortaan beleidsvergaderingen liet beginnen met een gedicht dat aansloot bij het thema van die bijeenkomst. Een kleine ingreep, maar volgens hem veranderde die de gesprekken die volgden (Provincie Gelderland, 2025). Zulke verschuivingen interesseren mij; momenten waarop een andere manier van kijken of betekenis geven doorwerkt in de dagelijkse praktijk. Dat is ook waarom ik steeds opnieuw op zoek ben naar ruimtes waarin zulke verschuivingen kunnen ontstaan.

Ruimte voor ontmoeting van perspectieven

Binnen dit onderzoek wil ik ruimtes maken waarin mensen zichzelf, elkaar, hun omgeving en het vraagstuk waar zij aan werken vanuit verschillende invalshoeken kunnen ontmoeten. Tijdelijke ademruimtes waarin je even uit de dagelijkse stroom van overleggen, plannen en standpunten stapt, en waarin er ruimte ontstaat om opnieuw te kijken naar wat vanzelfsprekend is geworden. Ik ben nieuwsgierig in hoeverre anderen die behoefte aan ademruimte herkennen. Een plek waar niet direct iets opgelost hoeft te worden, waar verschillen er mogen zijn en waar aandacht kan ontstaan voor wat zich aandient. Voor ervaringen, associaties, vragen en perspectieven die in het dagelijks werk soms minder makkelijk naar voren komen. Misschien herkennen anderen ook de ervaring dat een gevoel van richting zich soms aandient voordat er woorden of argumenten zijn.

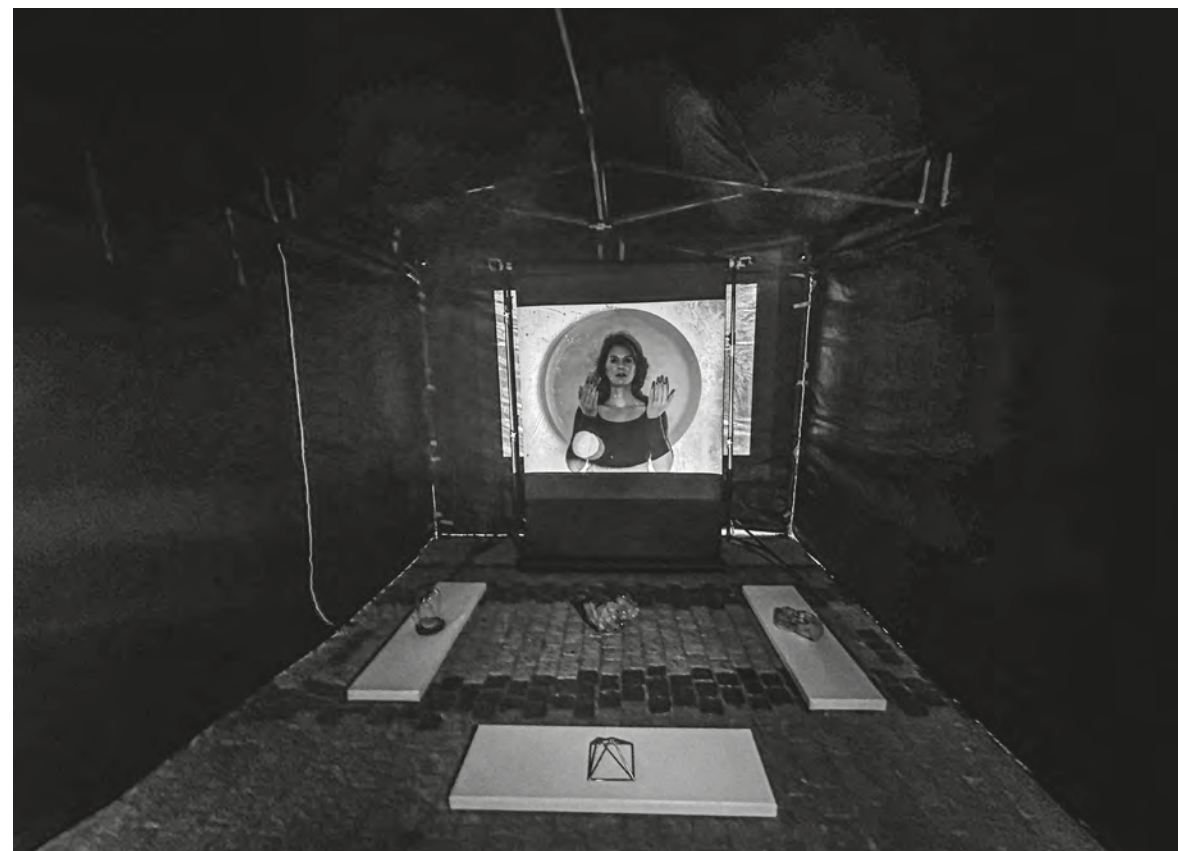
Dat er eerst iets gevoeld of opgemerkt wordt, en dat het begrijpen pas later volgt.

Marcel en Raquel, als mijn praktijkpartners wil ik graag een relatie aangaan met jullie en met de betrokkenen in de gebieden waar ik de komende jaren actief zal zijn. Jullie ieder vanuit je eigen rol, en ik vanuit de mijne, omdat ik nieuwsgierig ben naar hoe onze verschillende perspectieven elkaar kunnen verrijken.

Hopelijk biedt deze brief een eerste inkijkje in mijn manier van werken en helpt hij ons om van daaruit verder in gesprek te gaan. Ik kijk uit naar wat we de komende jaren samen gaan ontdekken.

Warme groet,

Marjolijn Zwakman

Ruimtelab, grenzen verleggen met kunst. Provinciehuis Arnhem (2025). Ervaringsruimte met video-installatie ontwikkeld door Marjolijn Zwakman in samenwerking met Annemiek Vera. Muziek: Freek Zwanenberg.

Marjolijn Zwakman is als performancekunstenaar en Professional Doctorate-onderzoeker verbonden aan het lectoraat kunst | cultuur | transitie van de HZ University of Applied Sciences. Als opmaat voor haar PD onderzoek maakte zij een publicatie die bestaat uit een serie brieven aan Marcel de Theije en Raquel Jiménez van de Provincie Zeeland met wie zij verkent hoe kunst kan bijdragen aan gebiedsontwikkeling. Deze brief is een deel daaruit.

Lees hier de hele publicatie:

Zwakman, M. (2021–2024).

Onzekerheidsvaardigheid. Essayreeks. Lectoraat Change Management, De Haagse Hogeschool.

Grafiek: Marijn Kluijfhout

Yoeri Guépin

Brief aan de Tuin van Nesse

Fotografie: Anna Troshyna

Beste tuin,

Toen we met een hoofd vol ideeën elkaar in de vroege zomer van 2025 leerden kennen, schrokken we van de staat waarin je verkeerde. Waar ooit fabrieksarbeiders van de Philips lampenfabriek in de schaduw van bomen hun pauze doorbrachten, troffen we nu een kale vlakte, verschroeid door zon en vergeeld door droogte. De bomen en struiken die ooit je ecosysteem regenereerde, waren jaren eerder gekapt en met de kap je bodem kapotgereden door zware machines. Bramen, brandnetels, distels, hanenpoten, kruipende boterbloem en rode kornoelje hadden bezitgenomen van je wonden.

Gelukkig zagen we niet alleen wat verdwenen was, maar ook waar we ons mee konden verbinden en hoe we weer onderdeel konden worden van het ecosysteem. We zagen ruimte voor nieuwe wortels, voor groei, ontmoetingen, uitwisseling, herstel, voor gemeenschappelijke zorg, en het vormen van een nieuwe gemeenschap. Al beseften we maar al te goed dat we misschien zelf nooit in de schaduw van de te planten bomen zouden zitten.

Met het aanleggen van de zadenbank in de koude wintermaanden deelde je planten kennis, verhalen en geschiedenissen. We leerden pre-koloniale en inheemse namen, medicinale werkingen en het verschil tussen heirloom en hybride. Dat ieder zaadje levend is en open staat voor communicatie in de vorm van vocht, licht en temperatuur.

Je vertraagde ons met je zware zeelei, maakte ons bewust van onze fysieke grenzen om vervolgens plots te versnellen tijdens

de eerste warme dagen en ons aan te moedigen met je prille groei. Tijdens de droge lentemaanden trainde je onze lichamen met het heen en weer lopen van volle gieters om de jonge zaailingen in leven te houden. Je verfijnde onze motoriek door het wieden, verspenen en vermeerderen van jonge plantjes of het schoonblazen van je zaden. Je trainde onze blik in het herkennen van soorten, onze geur met gezonde aarde en verbond ons met het ritme van de seizoenen.

Je testte ons doorzettingsvermogen met de almaar terugkerende zombiebramen*, distels, hanenpoten en rode kornoelje om vervolgens onze zenuwstelsels weer te kalmeren met het wroeten in de vers gemulchte bedden van de moestuin.

Je bracht in een korte tijd een ongelooflijke diversiteit aan mensen bij elkaar en via jou werkten we samen met scholen, buurthuizen, kunstenaars, ontwerpers, lokale vrijwilligers en ontheemden. Je creëerde stageplekken voor meertalige leerlingen van Praktijkschool De Sprong. We leerden modulair bouwen met het maken van de kas en hoe een oven te bouwen van restmaterialen. Je verenigde honderden zorgzame handen, verschillende talen en culturen in een gemeenschap met een gemeenschappelijk doel.

Je verwelkomde iedereen zonder daar iets tegenover te stellen. Je leerde ons communiceren in meer-dan-menselijke talen en faciliteerde ontmoetingen tussen mensen en tussen soorten die elkaar anders nooit zouden vinden.

Je leerde ons loslaten, vasthouden, verteren en transformeren. Je leerde ons collectief beslissingen nemen. Je leerde ons dat zorgen voor een ecosysteem betekenisloos is als we niet ook voor elkaar en onszelf zorgen. Dat waar je vandaan komt, wie je bent of wat je met je meedraagt er niet toe doet wanneer we met jou samenwerken. Dat regeneratie en reparatie hand in hand gaan met de processen binnen jezelf. Dat wie een tuin verzorgt, ongemerkt ook zelf wordt verzorgd. Dat ons microbiom onderdeel werd van de jouwe door de gezamenlijke lunch

en het contact met de bodem en haar kosmos aan bodemorganismen.

Ik hoop dat je de verhalen die we samen hebben geschreven door kunt vertellen aan volgende generaties zodat elke generatie voor de volgende kan zorgen. Ik hoop dat je ons blijft ontvangen en aanmoedigen met je groei. Dat je nieuwe wortels blijft ontvangen, nieuwe handen blijft samenbrengen en nieuwe verhalen blijft maken. Dat de bomen die we planten ooit schaduw zullen geven aan mensen die onze namen niet meer kennen, maar wel de vruchten zullen plukken van de zorg die hier ooit werd gezaaid.

In dankbaarheid,

Yoei Guépin

Yoei Guépin is als beeldend kunstenaar en als Professional Doctorate-onderzoeker verbonden aan het lectoraat kunst | cultuur | transitie van de HZ University of Applied Sciences. Zijn werk in de *Tuin van Nesse* maakt deel uit van zijn onderzoek.

**zombie bramen zijn een lokale bramensoort die zoveel stikstof krijgen (via de omliggende industrie en scheepvaart) dat ze evolutionair gezien een stadium overslaan. Ze maken geen bloemen en vruchten maar groeien eindeloos verder en domineren en vertikken andere soorten.*

Arlette van den Berg in gesprek met broedplaats Nesse

Het nieuwe groeit tussen afscheid en hoop. Over verlies, onzekerheid en emergentie

Toen de kunstenaars en ontwerpers van creatieve broedplaats Nesse de leegstaande Philipsfabriek in Terneuzen betrokken, troffen ze een verwoeste binnentuin aan. De bomen waren gerooid, er woerden braamstruiken zonder vruchten door de stikstof en de bodem van zeeklei was door zware machines aangestampt tot beton. Maar beeldend kunstenaar, onderzoeker en tuinder Yoeri Guépin wilde van een strak nieuw ontwerp niets weten. 'Herstel begint bij wat er al is. Ik wilde de tuin leren kennen, er vriendjes mee worden.'

In zekere zin is de tuin symbolisch voor de staat van Terneuzen zelf – een stad die kampt met een berg opgaven, van leegstand en vervuiling door pfas tot de mogelijke komst van een kerncentrale en aanlandingspunt voor de kabels van windparken op zee. Om die uitdagingen te adresseren sloten provincie, Rijk en de gemeenten Terneuzen, Vlissingen en Borsele de Regiodeal North Sea Port District. Broedplaats Nesse is één van de projecten die uit deze Deal wordt

gefinancierd en de leefbaarheid in Terneuzen een boost moet geven. 'Verlies is een belangrijk thema in Terneuzen,' ziet projectleider Digna Kosse. 'We willen de inwoners van deze stad meer eigenaarschap en handelingsperspectief bieden.'

Nesse wil daarbij nadrukkelijk geen eiland zijn binnen de stad. Kosse: 'We willen nieuwe ideeën en een beweging van buitenaf verbinden aan wat er al in Terneuzen is, in een wederzijdse uitwisseling. We willen niet als buitenstaanders hier onze eigen artistieke visie uitwerken, dan zouden we hier ook geen bestaansrecht hebben. We willen intrinsiek verbonden zijn aan de omgeving en aan de mensen die hier wonen; die binding is nodig om langdurig te blijven bestaan.'

Nog voor de opening werd de daad bij het woord gevoegd. Inwoners van Terneuzen werden rondom het ABC-gebouw, 'de lelijkste plek van de binnenstad', uitgenodigd om mee te helpen met het maken van meubilair voor de broedplaats. Kosse: 'Onder leiding

van kunstenaars, architecten en ontwerpers uit Nederland en Vlaanderen maakten binnenstadbewoners tafels, stoelen, krukjes en keramiek en bedrukten ze tafellakens. Daarna hadden we een gezamenlijk diner met muziek en gedichten. Zo konden bewoners zich iets voorstellen bij de broedplaats en werden ze meteen betrokken bij het ontwikkelen ervan.'

Hier ontstond ook het idee voor de tuin als voorportaal van Nesse. De werkruimtes die Nesse biedt aan kunstenaars en ontwerpers zijn doorgaans niet toegankelijk voor publiek, maar de tuin is altijd open en een echt gezamenlijk project. Met behulp van stagiaires van de naburige praktijkschool en zo'n twintig vrijwilligers verandert de verwoeste tuin stapje voor stapje in een gemeenschapstuin met medicinale planten, pizzaoven en een kas.

Of het nu de tuin is of de lelijkste plek van Terneuzen, Nesse gaat uit van wat er is en geeft er nieuwe betekenis aan. 'Transities,' zegt Guépin, 'zijn cyclisch. Wanneer je eert wat verloren is gegaan, wordt het een basis om op verder te bouwen.' Zo gaf Nesse aan 35 eerstejaars studenten van de Design Academy Eindhoven de opdracht om de bestaande stad op een andere manier te interpreteren. De studenten kwamen met performances die varieerden van zorgdragen voor leegstaande winkelpanden door de ramen te wassen, tot het opnieuw opbouwen van het lelijke busstation met dezelfde materialen en het samen zingen van een rampenlied dat een student had geschreven voor Terneuzen – een traditie die mensen in rampspoed verbindt. Kosse: 'Hoewel de studenten relatief weinig tijd besteed hadden in Terneuzen, raakten

ze de Terneuzenaren – ze hadden goed door welke thema's er speelden die voor inwoners van belang zijn.'

Inmiddels werkt Nesse samen met een heel aantal partijen in de stad, van de gemeente en boeren tot binnenstadondernemers en de begraafplaats. Ook in de tuin komt een grote diversiteit aan mensen samen – scholieren van de naburige praktijkschool lopen er stage en een Turkse vrouwengroep komt regelmatig batikken. Guépin: 'Iedereen draagt een steentje bij. Ik denk wel eens: ik maak geen tuin, maar tuinders, stewards. Ik vind dat een heel fijn idee, dan weet ik dat het project ook zonder mij blijft leven. Dat het in de gemeenschap verankerd is en geen ego-project dat net zo snel verdwijnt als dat het gekomen is.'

Wicher Schuurman

Het is allemaal van ons

De making of. Fotografie: Marieke Lodder

Een goede vriend van me is een paar weken geleden geopereerd aan zijn galblaas. In de dagen dat hij van de ingreep lag te herstellen, appte hij dat hij een van mijn lievelingsfilms had gekeken. Of ik zin had om een kop koffie te komen drinken en uit te leggen wat ik er zo goed aan vond. Het ging over de film *First Reformed* (Paul Schrader, 2017).

Terwijl de koffie loopt, moet ik toegeven dat ik de meeste details vergeten ben. Ik weet nog dat Ethan Hawke de sterren van de hemel speelde, dat Amanda Seyfried ongenaakbaar was. Maar wat me vooral is bijgebleven is het gevoel dat *First Reformed* me gaf. Voor wie de film niet kent: ik kan zeggen dat de film gaat over een dominee die zichzelf het liefst terugtrekt uit de wereld, wat steeds moeilijker wordt wanneer blijkt dat de kerk waarvoor hij werkt nauwe banden heeft met het bedrijf dat in de omgeving ernstige milieuvervuiling veroorzaakt. Voor wie wil weten hoe dat voelt: kijk de film.

In ons filmisch onderzoek naar de rol van eigendom in transitie vragen we ons af: Wat geloven we over eigendom? Kunnen we een nieuw gevoel ontwikkelen over de manier waarop we omgaan met bezit?

Het verhaal *Zeeland is van ons!* begon als een koekje van eigen deeg. Een boer, Marina, die denkt: “als jullie afpakken wat van mij is, pak ik af wat van jullie is.” De overheid pakt land af om het aan de zee te geven bij wijze van natuurcompensatie, de boer neemt als weerwoord haar intrek in het gemeentehuis. Ik weet nog hoe we ruim een jaar geleden aan de keukentafel zaten en elkaar enthousiast aankeken. De omkering is interessant; ze geeft

Stills uit de film. Fotografie: Gerbert Floor

de film de potentie om een maatschappelijke beweging zichtbaar te maken. Voor ons ontvouwde zich een landschap van mensen en groepen die zich op heel verschillende manieren tot het initiatief verhouden: vóór, tegen, aarzelend, nieuwsgierig of afwachtend. Het deed denken aan de serie *Crashing* waarbij een anti-kraak minimaatschappij in een oud ziekenhuis woont. Het is een grappige mix van personages, steeds aandoenlijker naarmate je ze beter leert kennen.

We gingen langs in Terneuzen, op bezoek bij doodgewone ambtenaren en bij doodgewone burgers. We hoorden dingen die we al wisten, zoals hoe moeilijk het is om Terneuzen 'overeind' te houden in een periode van regionale krimp. Hoe klein je wereld kan worden als je loopt met een rollator, maar de stoepen onbegaanbaar zijn door scheefliggende tegels. Ik ontmoette ook een mevrouw die foto's van familieleden aan de muur heeft. Het zijn de generaties voor haar, die niet meer leven, en de generaties na haar, die ze amper nog ziet. Ze praat met

Stills uit de film. Fotografie: Gerbert Floor

de portretten, zoekt verbinding en vindt die ook. Na de gesprekken werd duidelijk: dit kon geen film worden over een bekend verhaal met een andere afloop. Een film over een strijd tussen boer en overheid over land met een andere uitkomst zal niet helpen om op een nieuwe manier na te denken over eigendom. Het zou alleen benadrukken dat een andere uitkomst van die strijd onzinnig is. De Hedwigepolder stond als een vuurtoren in de nacht. Een strijd over eigendom kent maar één uitkomst. Ik weet nog hoe het optimisme en idealisme in mij als schrijver steeds verder uitdoofde. Een onrechtvaardige wereld laten zien zou makkelijk zijn, maar niet nieuw. Een goede afloop presenteren zou goedkoop en ongeloofwaardig zijn.

Toen vroeg Godelieve: "Gaat onze film niet eigenlijk over het reclaimen van onze relatie met de plek waar we leven?" Wat betekent het om als mens een stuk grond te bezitten? Wat betekent het als overheid om een stuk grond te bezitten? Wat betekent het voor de grond om tot bezit-gemaakt te zijn?

Zo kwam Lena in het spel, de zus van Marina. De zus die door toedoen van Marina als kind bijna verdrong en sindsdien geen woord meer gesproken heeft. De persoon die Marina er elke dag aan herinnert wat het betekent om grenzen niet te respecteren. Een belanghebbende die haar belang niet uitdrukt in een taal die past bij de strijd om land die we zo goed kennen.

Trevor Noah, de Zuid-Afrikaanse cabaretier en tv-persoonlijkheid, zegt in een interview dat het een kracht van religieuze mensen is dat zij voorbij het zichtbare heden kijken

De making of. Fotografie: Marieke Lodder

en geloven in een toekomst die we nog niet kunnen zien. Dat hielp mij niet alleen voorbij het zichtbare te kijken, maar ook te herkennen hoe ons huidige narratief over eigendom sterke religieuze kenmerken heeft. Het is een dynamiek van macht, schuld, rechtvaardiging, aflossing. Ik begon een zoektocht naar een evangelie dat tegenwicht kon bieden aan zo'n repressieve religie.

Een tijdlang bewoog het scenario naar een exposé van de bijna sektarische manier waarop grootkapitaal, overheid en burger zich tot elkaar verhouden. We plaatsten Marina

en haar bezettingsactie midden in die omgeving, met de ballast dat er thuis een zus zat die zich in die wereld nooit zou kunnen handhaven. Marina ging de barricades op ter verdediging van haar hulpeloze zus en verlossing van haar materiële en emotionele schuld. Dat werd het verhaal. Tenminste, dat dachten we tot twee weken voor de opnames.

Want terwijl we met het scenario aan de slag gingen tijdens productie, repetities en feedbackrondes, merkten we in hoeveel bochten we ons moesten wringen om uit te leggen dat Marina zonder Lena op het

gemeentehuis bleef om een kansloze bezetting vol te houden. En dat terwijl Marina ervan overtuigd was dat ze haar zus niet alleen kon achterlaten. Niemand geloofde het.

Kees-Jan stuurde op een avond een appje: “Dit proces maakt duidelijk voor me dat dit ook over rouw en afscheid moet gaan.”

Wat als in het hoofdkwartier van de democratie, waar het gesproken en geschreven woord bepalen wat er gebeurt, het stemloze zelf binnenkomt? Kunnen we daarin ruimte maken of ons laten dwingen om te luisteren naar wie en wat onze taal niet spreekt?

We hebben een paar keer moeten loslaten hoe we dachten dat de film zou worden.

Veel van ‘onze’ ideeën zouden de film minder goed hebben gemaakt als we eraan vastgehouden hadden. Juist daardoor is het een film geworden die laat zien en voelen wat het kost om eigendom los te laten, én wat het kost om eraan vast te houden. Het is geen pleidooi geworden om je eigendom te vuur en te zwaard te verdedigen. En ook niet een aanmoediging om klakkeloos los te laten wat je hebt. Het is een uitnodiging om toe te laten dat we veel meer bezitten dan wat op papier zichtbaar is. Eigendom draagt ook schuld, verlies, hoop en angst met zich mee. Het omvat de relaties tussen mensen, maar ook de band die we hebben met de wereld om ons heen. Straks, als de kijkers onder het genot van een kop koffie over de film in gesprek gaan, verwacht ik niet dat ze na het kijken beter

kunnen uitleggen hoe oneerlijk er vaak met grond en eigendom wordt omgegaan. Maar ik hoop wel dat ze kunnen voelen dat een ander narratief over wat we bezitten, nieuwe mogelijkheden voor de toekomst denkbaar maakt.

De making of. Fotografie: Marieke Lodder

De making of. Fotografie: Marieke Lodder

Wicher Schuurman is scenarist. Samen met Kees-Jan Mulder (*Peerfilm*) en Godelieve Spaas (HZ University of Applied Sciences) werkt hij aan het onderzoek en de film *Zeeland* is van ons!. Met dank aan de provincie Zeeland en de gemeente Terneuzen.

A black and white portrait of Godelieve Spaas, an older woman with glasses and a collared shirt, looking slightly to the side. The background is blurred, showing trees and a fence. The text 'Godelieve Spaas' is in the top right, and 'Verhalen veranderen' is in the bottom right with a green brushstroke effect.

Godelieve Spaas

Verhalen *veranderen*

Fotografie: Marijn Kluijfhout

*Hold me tight
In this dreadful night*

.....

*Of breaking out
Of old beliefs
Of letting go of grief
Of letting go*

.....

*To get to see
What can't be seen yet
What's in between yet
What comes to be*

Nynke Laverman (2025)

Het klimaat verandert, de biodiversiteit neemt af, de democratie verzwakt en de sociale en culturele ongelijkheid neemt toe. Het dominante rationele, neoliberale economische denken, dat zich uit in getallen, modellen en formules, beperkt ons zicht op de samenhang van deze ontwikkelingen.

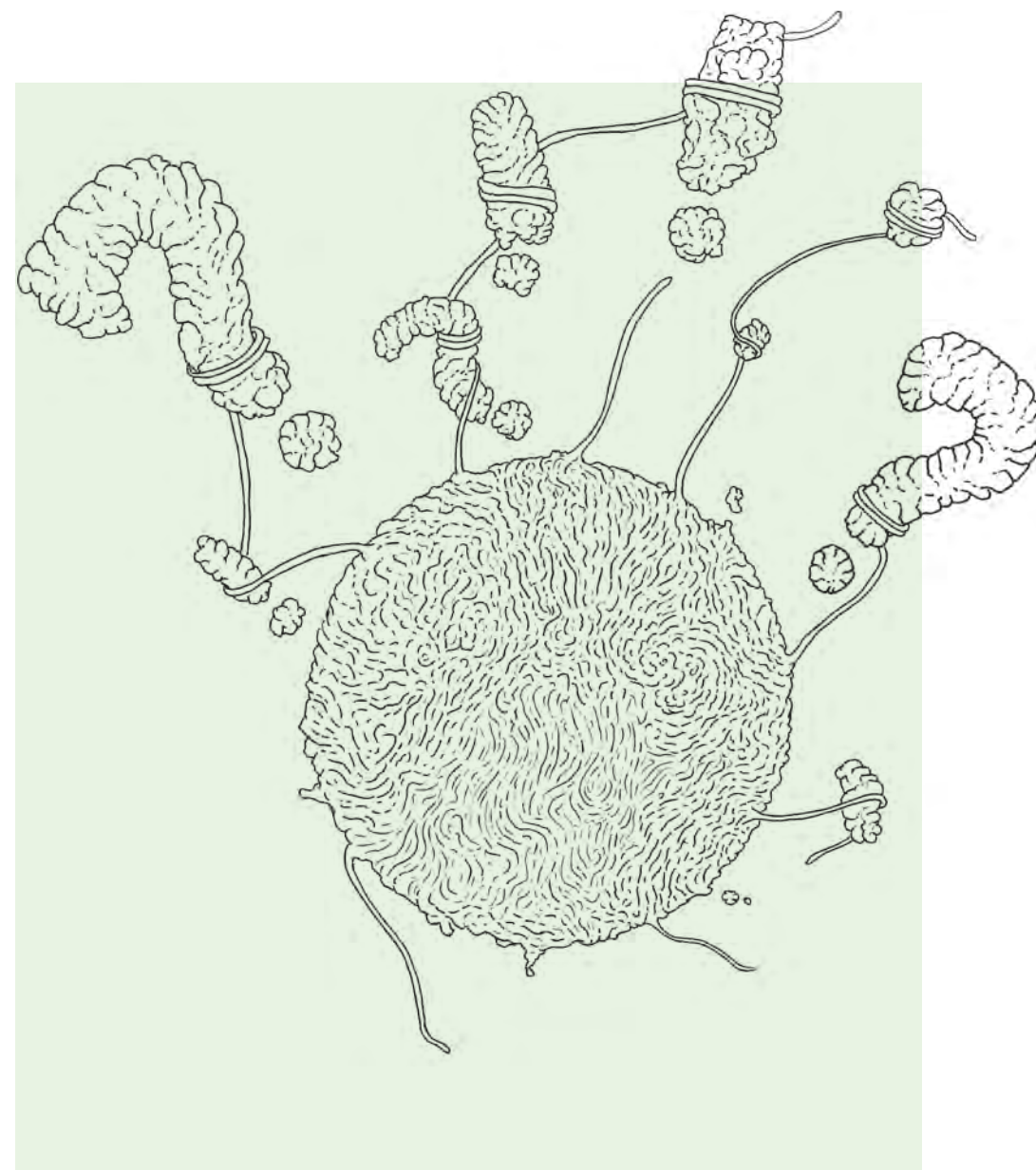
Het houdt ons gevangen in denkkaders zoals groei, concurrentie, expansie en lineaire vooruitgang. Om te leren leven in deze veranderende omstandigheden hebben we andere kaders nodig om betekenis te geven. Transitie vraagt om cultuurverandering. Vraagt om het loslaten van verlopen verhalen en om het vinden, vertellen en veranderen van bekende en onbekende verhalen.

Artistiek onderzoek speelt daar een cruciale rol in.

Verlopen verhalen

Jonathan Rowson (2019, 2021) zegt dat klimaatverandering, biodiversiteitsverlies, democratische erosie en groeiende ongelijkheid, uitingen zijn van één metacrisis: een crisis van betekenisgeving. We beschikken over ongekend veel kennis over bijvoorbeeld stikstof, waterveiligheid, polarisatie, water en bodemkwaliteit, maar missen het verhaal waarin die ontwikkelingen samenkomen. In een samenleving die steeds meer nadruk legt op neoliberale economische waarden zoals optimalisatie, efficiency, snelheid, technologische innovatie raken we los van het leven. We verliezen de relatie met de materie en met het grotere geheel. We leven in verhalen die niet geworteld zijn in de plek, de gemeenschap en de natuur waar we deel van zijn. We leven in verlopen verhalen.

De dominante verhalen over de mens als homo economicus, de natuur als resource en de economie als motor van vooruitgang, verliezen hun overtuigingskracht terwijl nieuwe verhalen nog maar net aan het ontkiemen zijn.

Tekening: Olga Mink

We zien dat sommige manieren van handelen en organiseren niet vitaal zijn. Dat zij letterlijk of figuurlijk het leven ondermijnen. Toch stellen we de verhalen die eraan ten grondslag liggen nauwelijks ter discussie. Wat verstaan we onder waarde? Wie geldt als expert? Welke kennis telt? Welke manieren van leven zien we als waardevol of wenselijk? Verhalen over groei, efficiëntie, beheersing en voortdurende vooruitgang sturen nog altijd ons beleid, onze organisaties en onze samenleving. Terwijl de crises van deze tijd steeds nadrukkelijker vragen om verhalen over verbondenheid, zorg en het deel uitmaken van een levende aarde (Rosa, 2019; Latour, 2018; Escobar, 2018).

Transities gaan over het veranderen van de verhalen waarin we leven. Dat betekent dat we de verhalen waarin we leven moeten opgraven, onthullen, afstoffen en onder de loep nemen. Het vraagt dat we onze verhalen omarmen, ervaren, doorleven en delen. En het vraagt om nieuwsgierigheid, openstaan voor en experimenteren met andere verhalen dan we gewend zijn of voor mogelijk houden.

Verhalen zijn de dragers van culturele patronen die richting geven aan hoe wij de wereld waarnemen, begrijpen, waarderen en bevragen (Bruner, 1991; Fisher, 1984). Verhalen bestaan in woorden, muziek, literatuur, beelden, poëzie, rituelen, architectuur, ontwerpen, technologie en dagelijkse praktijken. Zij leven in de manier waarop we spreken, bewegen, voelen, zorgen en samenwerken. Verhalen ontstaan in verschillende talen, kunstvormen, lichamen, materialen, landschappen en gemeenschappen en klinken door in alle aspecten van ons leven. Transitie is een verandering van verhaal. Artistiek onderzoek helpt ons die verhalen te vinden, ze te vertellen en te veranderen en nodigt ons uit om allemaal weer verhalenverteller te zijn.

Artistiek onderzoek

Artistiek onderzoek ontwikkelt kennis door te maken. Een roman schrijven, een voorstelling maken, een lied componeren, een installatie ontwerpen of een ritueel vormgeven zijn manieren om de wereld te onderzoeken. Al makend ontstaan inzichten die zich niet vooraf laten bedenken. In het maakproces worden ervaringen, materialen, relaties en verbeelding met elkaar verbonden. Zo kunnen bestaande werkelijkheden worden onthuld, bevraagd, herzien en alternatieve mogelijkheden worden verkend. Artistiek onderzoek ontwikkelt kennis in en met de praktijk. Verhalen zijn de vorm waarin het onderzoek zich voltrekt. Zij maken zichtbaar in welke cultuur wij leven en openen ruimte om die cultuur anders te begrijpen en vorm te geven (Hübner, 2024).

In dit artikel laat ik aan de hand van artistiek werk zien hoe we verhalen kunnen vinden, vertellen en veranderen. Door ruimte te geven aan verhalen en verhalenvertellers die binnen en buiten de dominante kaders ontstaat ruimte voor manieren van leven in de veranderende omstandigheden.

You say growth was my Holy Grail

Yes it was and it failed

It couldn't last I do agree

But in the middle of the hustle

You cannot really see.

Nynke Laverman 2021

Verhalen vinden, omdat het moeilijk is het verhaal te zien waarin je zelf leeft. Midden in het leven lijkt wat we dagelijks doen vanzelfsprekend. De levende verhalen die ons dragen verdwijnen achter abstracties, modellen, cijfers en systemen. Artistiek onderzoek schept een tijdelijke ruimte waarin het vertrouwde vreemd wordt waardoor we de verhalen die onze werkelijkheid vormgeven kunnen waarnemen.

Verhalen vertellen is meer dan woorden uitspreken of het verbeelden. Het is een verhaal bewonen, belichamen en je er actief toe verhouden. Verhalen leven in woorden, beelden, rituelen, materialen, lichamen en ontmoetingen. Artistiek onderzoek vertelt verhalen in en door de materie.

Verhalen veranderen omdat nieuwe of vreemde verhalen ruimte maken voor wat eerder onzichtbaar of ondenkbaar was. Zij ontregelen vanzelfsprekendheden en brengen andere stemmen binnen. Transitie is een proces van becoming, van al doende in beweging komen. Artistiek onderzoek draagt daar al makend, verbeeldend en vertellend aan bij.

Verhalenvertellers staan nooit buiten het verhaal dat zij vertellen. Zij zijn deel van de werkelijkheid die zij vinden, vertellen en veranderen. Iedereen is een verhalenverteller net zoals planten, dieren, rivieren, landschappen en materialen dat zijn. Artistiek onderzoek over verhalen stelt vier vragen: Wat vertelt een verhaal? Wie vertelt het? Met wie wordt het verteld? En hoe wordt het verteld?

Verhalen vinden

Op een doodgewone donderdag wordt Arthur Dent wakker van het geluid van bulldozers waarmee zijn huis gesloopt gaat worden voor de aanleg

van een rondweg. Arthur probeert hen tegen te houden door voor zijn huis te gaan liggen. Als zijn vriend Ford Prefect langskomt vertelt die hem dat dit nog de minste van zijn zorgen is. Ford weet dat de aarde binnen enkele minuten vernietigd gaat worden om plaats te maken voor een intergalactische snelweg. Terwijl hij het zegt verschijnen aan de horizon al de eerste gigantische ruimteschepen. Dankzij Ford weten Arthur en hij op het laatste moment aan boord van een ruimteschip te komen. Vlak daarna wordt de aarde vernietigd. Dat is het begin van een lange reis waarin Ford en Arthur samen door het universum liften

Tijdens die reis ontdekt Arthur dat de aarde geen planeet is maar een computer. Miljoenen jaren geleden hebben hyperintelligente pan-dimensionale wezens, die eruitzien als witte laboratoriummuizen, de machtigste computer ooit gebouwd: Deep Thought. Zij gaven hem één opdracht: bereken het antwoord op de ultieme vraag over het leven, het universum en alles. Zeveneneenhalf miljoen jaar later presenteert Deep Thought het antwoord:

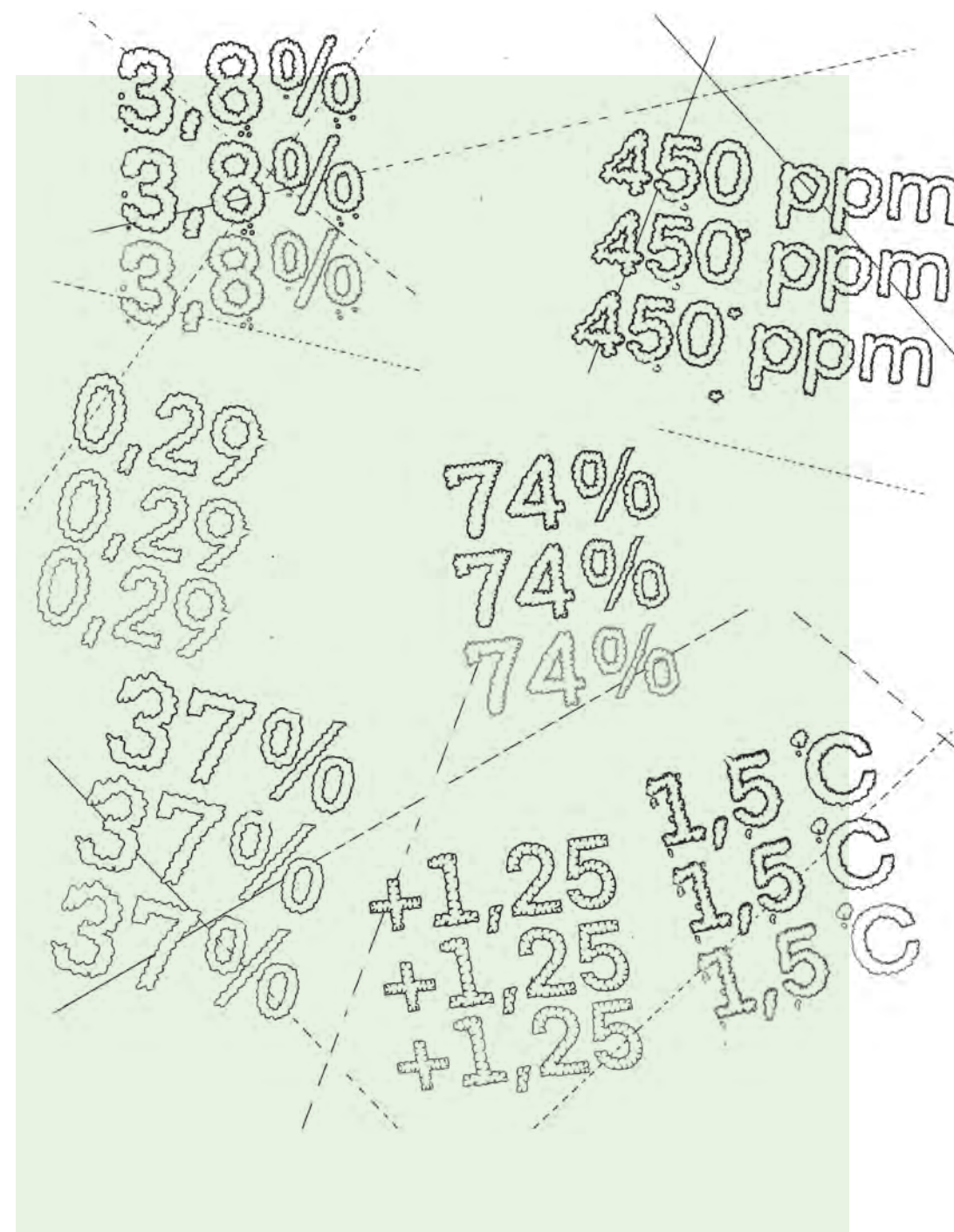
42

Een teleurstellend antwoord. Maar Deep Thought twijfelt geen moment: "I checked it very thoroughly and that quite definitely is the answer. I think the problem, to be quite honest with you, is that you've never actually known what the question is."

Deep Thought ontwerpt daarom een nog veel grotere computer: de Aarde, die moet uitrekenen wat de vraag is waarop 42 het antwoord is. Maar net voordat het klaar is wordt de Aarde vernietigd door de bureaucratische Vogons. Arthur Dent is de enige overlevende. Omdat hij deel uitmaakte van de berekening, vermoeden de hyperintelligente wezens dat hij, misschien zonder het zelf te weten, de verdwenen vraag met zich meedraagt. Douglas Adams, 1979

Midden in *the hustle* verliezen we gemakkelijk het zicht op het verhaal dat we leven. Speculatieve fictie is een vorm van artistiek onderzoek die het vertrouwde even vreemd maakt. Zij opent een ruimte waarin we de verhalen die we leven opnieuw kunnen waarnemen, hun betekenis kunnen hervinden en kritisch kunnen bevragen.

In een wereld waarin we sturen op cijfers, modellen en indicatoren, leven we net als Arthur Dent tussen antwoorden waarvan we de vragen zijn vergeten.

Tekening: Olga Mink

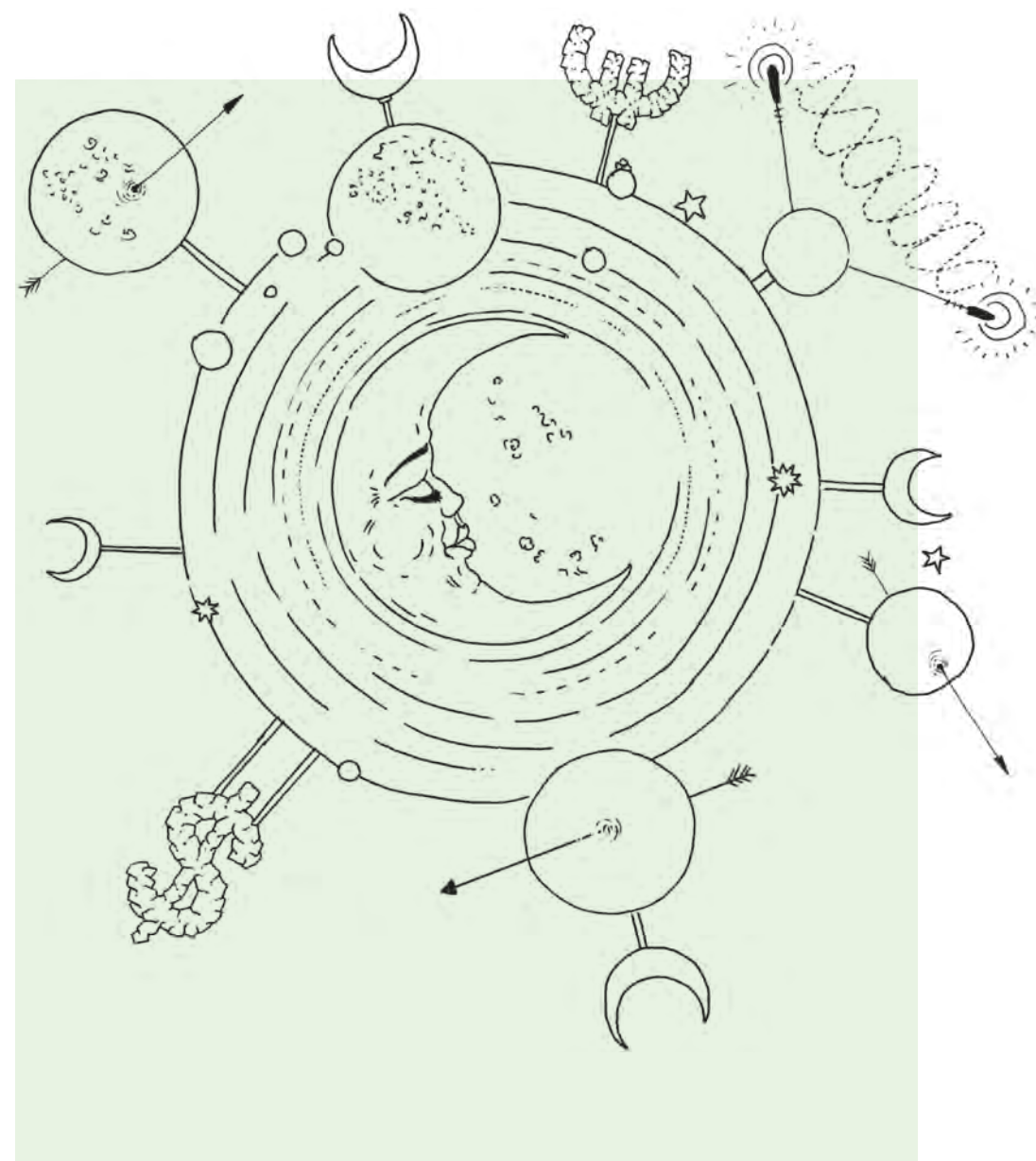
De avonturen van Arthur en Ford spiegelen dat denken: de aarde als een systeem dat zich laat programmeren, voorspellen en beheersen. In dat wereldbeeld verdwijnen verhalen, samenhang, relaties en betekenissen die mensen met elkaar en met het leven verbinden naar de achtergrond. Wat overblijft is een wereld die je uit kunt rekenen.

Het economische verhaal heeft zich genesteld in de haarvaten van onze samenleving. Groei is een vanzelfsprekende route richting toekomst, vooruitgang een lineair en expansief proces en de markt een systeem met eigen wetten waaraan wij ons slechts kunnen onderwerpen. Maar de markt is geen machine, geen formule en geen natuurwet. Zij is ontworpen, georganiseerd, gereguleerd en steeds opnieuw veranderd (Stegeman, 2025). Zolang we de economie zien als een werkelijkheid buiten onszelf, ervaren we haar niet als een verhaal waaraan we zelf deelnemen. En wat niet ons verhaal is, kunnen we ook niet herschrijven. We verworden tot producenten en consumenten en zijn steeds minder deelnemer aan een levende gemeenschap en medebewoner van de aarde (Kok, 2026). We leven in verhalen die hun vitaliteit hebben verloren. In verlopen verhalen waarvan de betekenissen zich schuilhouden achter abstracties. Midden in de 'hustle' van cijfers, modellen en indicatoren beginnen maatschappelijke transitie met het terugvinden van verborgen en verdwenen verhalen.

Karen O'Brien (2018) schrijft dat maatschappelijke transitie beginnen wanneer we onze eigen aannames leren herkennen en bevragen. Als we kritisch kijken naar de gevolgen van ons handelen en naar de manier waarop we met elkaar samenleven. Als we de verhalen kennen waarop onze organisaties, instituties en cultuur gebouwd zijn. Pas dan ontstaat ruimte om ze te vertellen en te veranderen.

Verhalen vertellen

In 1923 beklom Aarnoud van Heemstra, gouverneur van Suriname, samen met zijn dochter Jacqueline, de Voltzberg. Uitkijkend over uitgestrekte bossen zag zijn dochter "bomen, bomen en nog eens bomen". Aarnoud vergeleek het uitzicht met een "broccoliveld". Met die vergelijking veranderde hij de betekenis van het woud van een oeroude levend ecosysteem in een economische mogelijkheid. Kort nadat hij op de Voltzberg stond, liet hij noordelijker in Suriname massaal bomen vellen. Hij legde wegen aan waar ooit water kronkelde en brak de grond open op zoek naar steenkool en bauxiet. De schoonheid, geschiedenis en eigenheid van het bos werden ondergeschikt aan wat het voor de Nederlandse schatkist kon opleveren.

Tekening: Olga Mink

Schrijver en theatermaker Marjolijn van Heemstra onderzoekt in 'Wat is ruimte waard?' hoe verhalen de wereld vormgeven. Honderd jaar nadat haar oudoom Aarnoud van Heemstra op de Voltzberg stond, keert zij terug naar dezelfde plek. Vanuit die plek en haar familiegeschiedenis doorleeft zij de verhalen die het kolonialisme mogelijk maakten en hoe die verhalen vandaag nog altijd doorwerken. Door het verhaal te vertellen brengt ze het tot leven en maakt ze het gemeenschappelijk. Haar verhaal is ook mijn verhaal. Door onze verhalen te vertellen worden we deel van de cultuur die ze voortbrengt. Worden we deel van de geschiedenis en van de toekomst die daaruit mogelijk of onmogelijk wordt. Een verhaal vertellen is het onderzoeken, begrijpen en er iets van vinden. Volgens het Berkana-model (Wheatley & Frieze, 2006) ontstaan maatschappelijke veranderingen zelden van bovenaf. Ze beginnen wanneer bestaande verhalen hun vanzelfsprekendheid verliezen en mensen in kleine praktijken alternatieve manieren van leven, samenwerken en betekenis geven gaan oefenen. Door bestaande verhalen te vertellen komen ze tot leven en in beweging. We voelen of ze wankelen en kunnen ze betwijfelen of loslaten. Door verhalen te vertellen kunnen we zien hoe ze doorwerken in andere tijden of domeinen van ons leven. Van Heemstra onderzoekt in haar theatervoorstelling hoe haar familie verhalen doorschemeren in onze relatie met de maan vandaag de dag. *De maan is voor mensen al eeuwenlang een bron van verwondering, verhalen en verbeelding. Voor ruimteondernemers als Jeff Bezos en Elon Musk is zij vooral een tussenstation op weg naar Mars. Door de maan te beschrijven als dode materie hoeven we haar niet te beschermen of te horen en kunnen we haar louter zien als een voorraadkamer vol goud, ijzer, kobalt, platina en helium-3. Om dat te voorkomen is een maangezant aangesteld. Iemand die luistert naar de verhalen van de maan. Die de belangen van de maan kan vertegenwoordigen bij overheden, organisaties en ruimtevaartbedrijven en hen uitnodigt om een relatie met de maan aan te gaan.*

Aan het einde van de voorstelling blijkt dat de maangezant niet bestaat. Het is een verzonnen personage, gespeeld door haar eigen moeder. Door haar moeder tegenover haar oudoom te plaatsen, vertelt Van Heemstra een ander familie verhaal. Haar oudoom keek naar de bossen en zag grondstoffen. Haar moeder kijkt naar de maan en ziet een wereld die waarde heeft in zichzelf. Een hemellichaam waar we een relatie mee aan kunnen gaan die zorgzaam is. Daarmee verschuift ze het verhaal van vooruitgang. Het idee dat we, zodra iets op de ene plek opdraakt of onmogelijk wordt, uitwijken naar een andere plek, noemt Lorenzo Veracini (2021) horizontaal denken. De vraag: Waar kunnen we naartoe? is kenmerkend voor het koloniale denken. In plaats van zelf te veranderen, herhalen we hetzelfde verhaal

op een andere plek en laten de ander en elders de gevolgen dragen. Marjolijn van Heemstra stelt voor om verticaal te denken en te vragen: Hoe kunnen we hier leven? Hoe kunnen we in relatie blijven met de plek waar we zijn, er blijven en dieper wortelen door zelf te veranderen.

Het artistieke onderzoek van Van Heemstra begint met een plek, een landschap, materie, een familie en een hemellichaam. Haar verhaal ontstaat in die ontmoeting. Materie is een levende gesprekspartner die betekenis voortbrengt. Door te lopen, te luisteren, te graven, te bouwen, te kijken en te maken vertelt zij een verhaal. Verhalen vertellen gebeurt in de aandachtige omgang met de wereld (Ingold, 2011). Artistiek onderzoek neemt de eigenheid van een plek, een materiaal of een landschap serieus. Het gaat ermee in relatie, laat zich erdoor aanspreken en leiden. Maken en vertellen zijn een vorm van bewonen: een wederzijdse ontmoeting waarin mens, materiaal en omgeving elkaar al makend leren kennen en vormgeven. In dat bewonen ontstaat handelingsvermogen. Waar het vinden van verhalen ons leert waarnemen, maakt het vertellen van verhalen ons tot deelnemer. Transitie vraagt om het herkennen en loslaten van oude verhalen én om het oefenen van nieuwe (Wheatley & Frieze, 2006). Door een ander verhaal te bewonen, veranderen we onszelf, de relaties waarin we leven en de praktijken waarop onze systemen rusten.

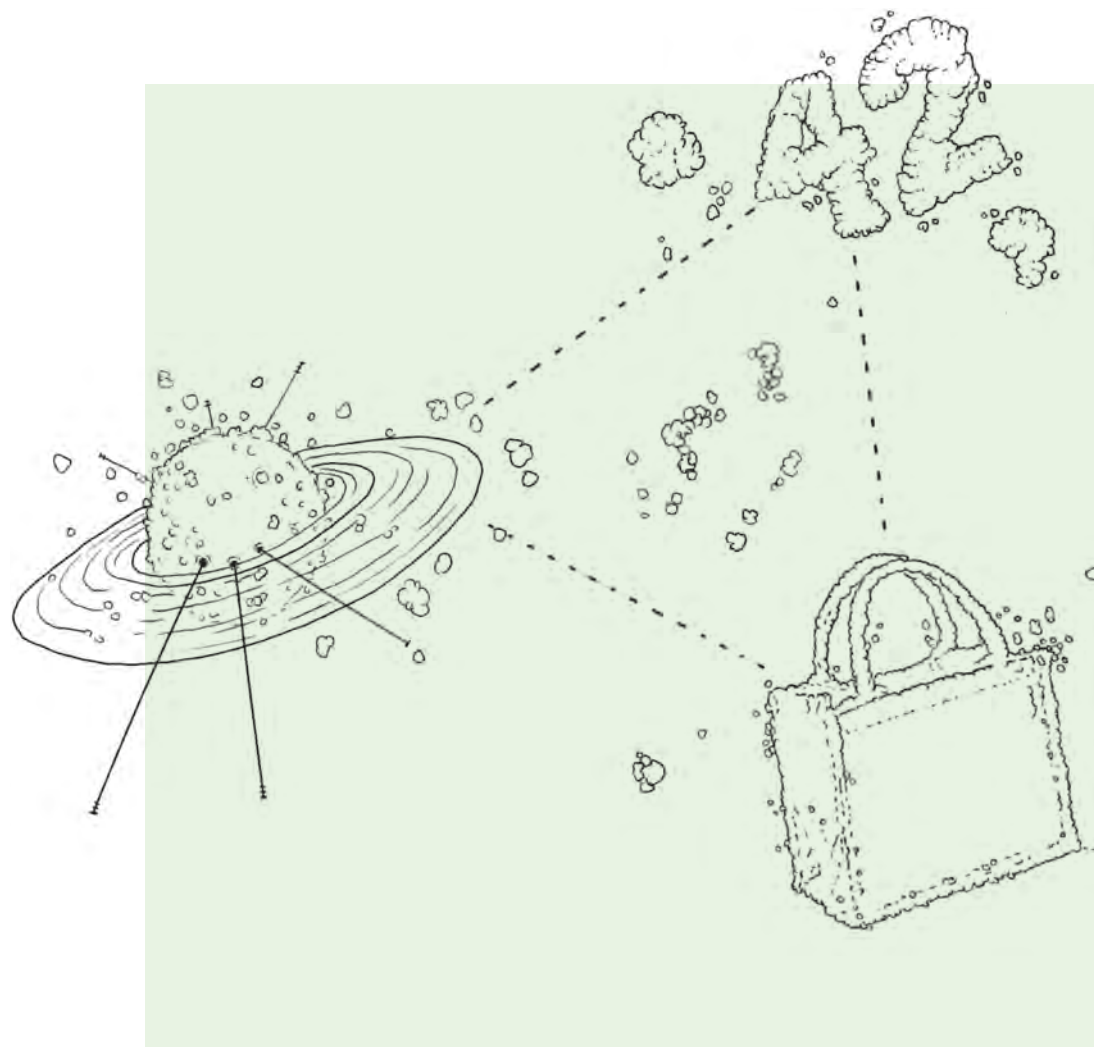
Verhalen *veranderen*

Lang geleden vertelden we onszelf een verhaal over het begin van de mens. Het eerste gereedschap was een speer. Vanaf dat moment werd geschiedenis een verhaal van helden die eropuit trekken, de wereld veroveren en met hun buit terugkeren. Dat verhaal is zo vanzelfsprekend geworden dat het de manier waarop we wetenschap bedrijven, technologie ontwikkelen en verhalen vertellen vormt.

Maar misschien begon ons verhaal ergens anders. De eerste mensen leefden vooral van wortels, zaden, vruchten en noten. Om die te verzamelen hadden zij geen wapen nodig, maar een draagtas: een mand, een net, een buidel of een kalebas. Wat als het eerste gereedschap van de mens niet de speer was, maar de draagtas? Die ogenschijnlijk kleine verschuiving verandert de geschiedenis: "Before the tool that forces energy outward, we made the tool that brings energy home."

Le Guin 2019

Schrijver en verhalenverteller Ursula K. Le Guin voelt zich niet thuis in verhalen waarin de mens de wereld tegemoet treedt met pijlen, wapens en bommen.

Tekening: Olga Mink

Verhalen waarin machines steeds sneller en meer produceren en schepen, tanks en ruimteschepen de aarde en ons zonnestelsel koloniseren. Zij herschrijft het oorsprongsverhaal omdat zij in een ander verhaal wil wonen.

Ze maakt zichtbaar dat onze geschiedenis vooral een verhaal is over helden, veroveringen en overwinningen en laat zien wie daarin ontbreekt. Zoals feministische historici erop hebben gewezen dat de officiële geschiedenis lange tijd vooral *his story* was, waarin de ervaringen van vrouwen nauwelijks voorkwamen. Op dezelfde manier maakten inheemse geschiedenissen en geschiedenissen van mensen van kleur zichtbaar hoeveel verhalen, mensen en levens buiten het dominante verhaal zijn gehouden.

Le Guin herschrijft met terugwerkende kracht de geschiedenis door een ander verhaal toe te voegen. Dat verhaal genereert vooruitwerkende kracht voor verhalen van vandaag en morgen.

Verhalen waarin ruimte is voor vrouwen, mensen van kleur, niet-helden en het dagelijks leven. Zo wordt de ruimte waarin we kunnen denken, waarnemen en handelen vergroot. Het vergroten van de ruimte, *enlarging the space*, is een voorwaarde voor transitie (Hoppers & Richards, 2011). Zolang één dominant verhaal onze werkelijkheid bepaalt, blijven onze oplossingen gevangen in dezelfde logica. Klimaatverandering vraagt dan om krachtigere technologie. Biodiversiteitsverlies om efficiënter natuurbeheer. Sociale ongelijkheid om meer economische groei. Steeds zoeken we antwoorden binnen hetzelfde verhaal van vooruitgang, beheersing en expansie. Door andere verhalen te maken en toe te laten, ontstaat een pluriforme transitieruimte waarin nieuwe vragen, andere stemmen en alternatieve manieren van bewonen denkbaar en erfahrbaar worden. Het is een manier om de metacrisis of betekenis crisis (Rowson, 2019, 2021) met terugwerkende en vooruitwerkende kracht te begrijpen, onderzoeken en te leven.

Daarmee verandert Le Guin ook de betekenis van het verhaal zelf. Een verhaal is geen wapen dat zich een weg baant door de wereld. Het is een draagtas waarin een wereld kan worden verzameld, gedragen en gedeeld. Een verhaal is een ontmoeting tussen mensen, dieren, planten, voorwerpen, herinneringen, dromen en toevalligheden. Le Guin bevrijdt het verhaal uit de greep van de held en zijn strijd, conflict en overwinning. Een verhaal mag ruimte bieden aan wachten, verzamelen, koken, zorgen, liefhebben, verliezen en opnieuw beginnen. Zo worden verhalen een gids of draagtas voor transitie.

Verhalen maken geen nieuwe werkelijkheid maar ontstaan in en met een praktijk. De draagtas ontstond uit een leven van het verzamelen bessen, wortels, zaden en water, niet omdat mensen concept dragen hadden bedacht. Een verhaal over de tas geeft betekenis aan een praktijk van mensen die het leven dragen.

Klimaatverandering, biodiversiteitsverlies en groeiende ongelijkheid zijn de omstandigheden waarin wij leven. Transitie gaat over het leven met die werkelijkheid. Over het vinden van gereedschappen die ertoe doen en van verhalen die daar betekenis aan geven. Van Heemstra laat haar moeder het verhaal van een maangezant leven waardoor zij de werkelijkheid anders gaat bewonen. Het vinden van verhalen leert ons anders waar te nemen. Het vertellen van verhalen leert ons de wereld anders te bewonen. In dat bewonen ontstaat een proces van becoming (Deleuze & Guattari, 1987). Een proces waarin mensen, materialen, plekken en meer-dan-menselijke gemeenschappen elkaar wederzijds veranderen. Een verhaal verandert mensen, organisaties, instituties en de wereld doordat het een andere manier opent om diezelfde werkelijkheid waar te nemen, te begrijpen en te bewonen.

Artistiek onderzoek is een praktijk van *becoming*: in de praktijk en met de praktijk betekenis geven aan wat zich aandient. Het verschuift wat zichtbaar wordt en wat verborgen blijft, wie kan spreken en wat denkbaar wordt (Rancière, 2004/2018). Artistieke kennis ontstaat niet vóór het maken, maar ín het maken.

AI experimenterend verschuift de betekenis van wat we dachten te weten (Borgdorff, 2012). Transitie is een voortdurend proces van bewegen, ontmoeten en verweven. Verhalen veranderen in die beweging. Zij geven telkens opnieuw betekenis aan de wereld die wij bewonen en openen daarmee ruimte om ook anders te leren leven (Ingold, 2011).

Arthur Dent vindt de betekenis van de aarde wanneer hij de aarde ziet door de ogen van een beschaving die haar als een computer beschouwt. Zo ontdekt hij dat zij voor hem altijd een thuis is geweest. Marjolijn van Heemstra vertelt en herschrijft de manier waarop wij omgaan met tekort door de Voltzberg en de maan anders te bewonen. Ursula K. Le Guin verandert onze blik op de wereld door de betekenis van gereedschap te herschrijven.

Systeemtransities ontvouwen zich als levende processen waarin persoonlijke ontwikkeling, collectieve praktijken en cultuur elkaar voortdurend vormen. Systemen veranderen wanneer mensen de wereld anders waarnemen, begrijpen en bewonen. (Wheatley & Frieze, 2006; O'Brien, 2018; Hebinck et al., 2022). De ecologische, economische of sociale opgaven van deze tijd staan niet los van elkaar. Transitie begint waar we de wereld in samenhang leren verstaan. Dat vraagt om processen van sense-making: het ontwikkelen van ons vermogen om betekenis te geven aan de werkelijkheid die we samen bewonen en daarin bekende en onbekende verhalen te herkennen en te laten ontstaan (Rowson, 2019, 2021). Betekenis ontstaat in de werkelijkheid, in onze zintuigen,

ons lichaam, onze verbeelding en onze relaties met plaatsen, materialen en andere levensvormen. Die vormen van betekenisgeving zijn in een wereld waar de economische taal van getallen de boventoon voert steeds verder naar de achtergrond verdwenen. Wanneer alles wordt teruggebracht tot rendement, efficiëntie en meetbaarheid, verdwijnen niet alleen andere waarden uit beeld, maar ook het vermogen om ze nog te ervaren. Zolang de verhalen die systemen dragen onveranderd blijven, versterken oplossingen dezelfde logica die de crises heeft voortgebracht. Systeemtransities vragen om onderzoekspraktijken die zichtbaar maken welke verhalen onze systemen dragen, welke betekenissen daarin vanzelfsprekend zijn geworden en waar die het leven versterken of juist ondermijnen. Artistieke praktijken onderzoeken de verhalen waarmee wij de wereld begrijpen, vertellen en belichamen en maken andere manieren van samenleven voorstelbaar. Daarom is artistiek onderzoek een voorwaarde voor systeemtransities.

Verhalenvertellers

Een wereld die wordt gedomineerd door economisch en rationeel denken reduceert de mens tot een mechanisch wezen dat berekent, produceert en consumeert. Daarmee verliezen andere verhalen, talen en kennisvormen hun plaats in wetenschap, beleid en samenleving. Een metafysisch, verbeeldend en muzikaal mens begrijpt de wereld niet alleen met de rede. Ook verhalen, rituelen, kunst, zorg, herinneringen en geleefde ervaring zijn manieren waarop mensen betekenis geven aan de wereld en hun plaats daarin.

Cultuur is dan niet langer het verhaal van de dominante groep, maar het geheel aan vermogens waarmee mensen samen betekenis geven en samen in de wereld leven. In die de-koloniale beweging ontstaat ruimte voor de veelheid aan verhalen en kennisvormen die lang buiten beeld zijn gehouden (Hoppers & Richards, 2011).

Iedere verteller brengt ervaringen, waarden, herinneringen en verlangens mee. Die bepalen mede wat zichtbaar wordt, welke vragen worden gesteld en welke toekomst voorstelbaar worden. Transitie gaat over het verhaal én de verteller. Artistiek onderzoek vindt, vertelt en verandert verhalen en vertellers en stelt de vraag: Wat is het verhaal en Wie is de verteller?

Niet alleen mensen vertellen verhalen. Mogobe Ramose (1999, 2002) beschrijft mens-zijn als iets wat ontstaat in verbondenheid met anderen, met de plek waar we leven, met onze voorouders, toekomstige generaties en het meer-dan-menselijke leven waarvan wij deel uitmaken. Daarmee gaat onderzoek ook over *Met wie wordt het verhaal verteld?*

Welke relaties maken een verhaal mogelijk? En welke stemmen ontbreken wanneer die relaties niet worden aangegaan? Achille Mbembe (2020, 2023) laat zien hoe het koloniale denken de wereld verdeelde in degenen die spreken en degenen waarover gesproken wordt. Verhalen vertellen en veranderen gebeurt in interactie. Daarmee vervaagt de scherpe scheiding tussen subject en object.

Robin Wall Kimmerer (2013, 2024) beschrijft dat planten, dieren, rivieren en stenen niet alleen objecten van verhalen van zijn, maar deel zijn van de gemeenschap die verhalen vindt vertelt en verandert. Het koloniale denken maakte het andere, de ander en elders tot bron van exploitatie en vervreemde ons daarmee van onze natuurlijke relatie met de levende wereld. Bossen werden hout, rivieren werden vaarwegen, landschappen werden productieruimte. Zoals het Surinaamse oerwoud voor Aarnoud van Heemstra een broccoliveld werd, zo verdwijnen ook hier verhalen achter functies en grondstoffen.

Transitie vraagt om een gezamenlijke praktijk waarin alle stemmen meedoen. Dat vraagt om meertalig onderzoek. Wanneer een verhaal meerstemmig wordt, volstaan woorden niet meer. Dan spreken ook activiteiten, bewegingen, materialen, geluiden, ritmes, stiltes en verbeelding. Daar ligt de kracht van artistiek onderzoek. Vanuit een scheppende, kritische, speculatieve en verbeeldende praktijk onderzoekt het niet alleen wat wordt verteld, wie vertelt en met wie een verhaal ontstaat, maar ook in welke taal een verhaal zich voordoet en laat vertellen. Soms zijn dat woorden, soms beelden, muziek, theater, dans, rituelen, ontwerpen of de taal van een plek, een landschap of een materiaal. Artistiek onderzoek vergroot de ruimte voor transitie door in en met de praktijk verhalen van overal en iedereen te vinden, ze meerstemmig te vertellen en ze in gezamenlijke actie te veranderen.

Met dank aan mijn collega's: Arthur Kok, Jacco van Uden en Olga Mink voor het genereuze meelesen en meedenken; Olga ook voor haar prachtige tekeningen en Arthur voor de fantastische muziek bij de voorstelling. Arne Hendriks, Yoei Guepin, Marjolijn Zwakman, Rose Mandungu, Marjolein Felijs en Kees Jan Mulder voor hun liefdevolle inspiratie. Margo Tempelman, Olaf Timmermans, Hendrik Jan Arenthals, Albert Klein Tank, Joyce ten Holter en Arianne Westerweel voor hun onvoorwaardelijke steun. Jean-Marie Buijs voor de mooie samenwerking. En Johan Wedts de Swart voor de samenwerking die, zonder dat we het wisten, aan de wieg stond van mijn werk in en liefde voor Zeeland.

Dank aan vrienden en familie voor het meedenken, kritisch reflecteren en jullie zorgzaamheid. Dagmar Baumann, die mij precies op het goede moment het boekje over de tas van Le Guin cadeau gaf. En mijn lief Frank Kupers, voor zijn creatieve meedenken en niet-aflatende steun, zelfs toen ik tijdens onze vakantie toch nog wilde schrijven.

Godelieve Spaas is lector kunst | cultuur | transitie aan HZ University of Applied Sciences en maakt deel uit van een gemeenschap van artistieke onderzoekers, praktijkonderzoekers en verhalenvertellers. Samen vinden, vertellen en veranderen zij verhalen die in en met de praktijk betekenissen ontfouwen en zo bijdragen aan cultuurveranderingen die maatschappelijke transitie vragen. Daarnaast onderzoeken zij hoe verhalen en artistiek onderzoek verweven kunnen worden met andere vormen van onderzoek en met de dagelijkse praktijk van transitie.

Referenties

- Adams, D.** (1979). *The hitchhiker's guide to the galaxy*. Pan Books.
- Borgdorff, H.** (2012). *The conflict of the faculties: Perspectives on artistic research and academia*. Leiden University Press.
- Deleuze, G., & Guattari, F.** (1987). *A thousand plateaus: Capitalism and schizophrenia* (B. Massumi, Trans.). University of Minnesota Press. (Original work published 1980)
- Escobar, A.** (2018). *Designs for the pluriverse: Radical interdependence, autonomy, and the making of worlds*. Duke University Press.
- Hebinck, A., Galli, F., Arcuri, S., Carroll, B., O'Connor, D., & Oostindie, H.** (2022). Capturing change in European food system transformation: A transgressive social innovation perspective. *Sustainability Science*, 17, 2063–2077.
- Hoppers, C. A. O., & Richards, H.** (2011). *Rethinking thinking: Modernity's "other" and the transformation of the university*. UNISA Press.
- Hübner, F.** (2024). *Method, methodology and research design in artistic research: Between solid routes and emergent pathways*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003188841>
- Ingold, T.** (2011). *Being alive: Essays on movement, knowledge and description*. Routledge.
- Kimmerer, R. W.** (2013). *Braiding sweetgrass: Indigenous wisdom, scientific knowledge and the teachings of plants*. Milkweed Editions.
- Kimmerer, R. W.** (2024). *The serviceberry: Abundance and reciprocity in the natural world*. Scribner.
- Kok, A.** (2026). *De bandeloze hebzucht van het bestaan: Vijf filosofische meditatie over economie en ecologie*. Eburon.
- Latour, B.** (2018). *Down to earth: Politics in the new climatic regime* (C. Porter, Trans.). Polity Press. (Original work published 2017)
- Laverman, N.** (2021). *Your Ancestor* [Lied]. Op Plant. FAMA.
- Laverman, N.** (2026). *Holding Space* [Lied]. Op OAK. FAMA.
- Le Guin, U. K.** (2019). *The carrier bag theory of fiction*. Ignota Books. (Original work published 1986)
- Lotz-Sisitka, H., Wals, A. E. J., Kronlid, D., & McGarry, D.** (2015). Transformative, transgressive social learning: Rethinking higher education pedagogy in times of systemic global dysfunction. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 16, 73–80.
- Mbembe, A.** (2020). *Out of the dark night: Essays on decolonization*. Columbia University Press.
- Mbembe, A.** (2023). *The earthly community*. Polity Press.
- O'Brien, K.** (2018). Is the 1.5°C target possible? Exploring the three spheres of transformation. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 31, 153–160.
- Ramose, M. B.** (2002). The philosophy of Ubuntu and Ubuntu as a philosophy. In P. H. Coetzee & A. P. J. Roux (Eds.), *The African philosophy reader* (2nd ed., pp. 230–238). Routledge.
- Rancière, J.** (2004). *The politics of aesthetics* (G. Rockhill, Trans.). Continuum.
- Rosa, H.** (2019). *Resonance: A sociology of our relationship to the world* (J. C. Wagner, Trans.). Polity Press. (Original work published 2016)
- Rowson, J.** (2021). *Dispatches from a time between worlds: Crisis and emergence in metamodernity*. Perspectiva.
- Rowson, J.** (2024). *The moves that matter*. Perspectiva.
- Seaford, R.** (2004). *Money and the early Greek mind: Homer, philosophy, tragedy*. Cambridge University Press.
- Spaas, G.** (2026, July 9). *Radically shared aliveness: From responsible economy to HouseHolding* [Unpublished lecture]. Dialogue Thijmgenootschap & Fontys Hogeschool, Tilburg.
- Stegeman, H.** (2025, August). *De economie is een verhalenmachine. Goede verhalen ga je geloven. Je gaat je ernaar gedragen...* [LinkedIn post]. https://www.linkedin.com/posts/hans-stegeman_de-economie-is-een-verhalenmachine-goede-ugcPost-7432321430601592832-eZ9u/?utm_source=chatgpt.com
- Van Heemstra, M.** (2023). *Wat is ruimte waard?* De Correspondent
- Veracini, L.** (2021). *The world turned inside out: Settler colonialism as a political idea*. Verso.
- Wheatley, M. J., & Frieze, D.** (2006). *Using emergence to take social innovation to scale*. Berkana Institute.

Verantwoording AI-gebruik

Bij het schrijven van deze rede heb ik gebruikgemaakt van ChatGPT (OpenAI), onder meer voor taalredactie, het inkorten en herschrijven van teksten en het zoeken en controleren van referenties.

Mijn interactie met ChatGPT was een proces van verhalen vinden, vertellen en veranderen. Als mens en machine waren we daarin beide verteller. Ik bracht mijn geleefde ervaring, vragen en betekenissen in; de machine reageerde met taal, onverwachte mogelijkheden en soms onbegrijpelijke en onzinnige verbanden. Via onbegrip, machteloosheid, betekenisloze teksten, mooie vondsten en eindeloos herschrijven, en dankzij de levendige feedback en het meedenken van mijn collega's en vrienden, ontstond Verhalen in transitie.

Fotografie: Marijn Kluijfhout

Nawoord

We zijn begonnen!

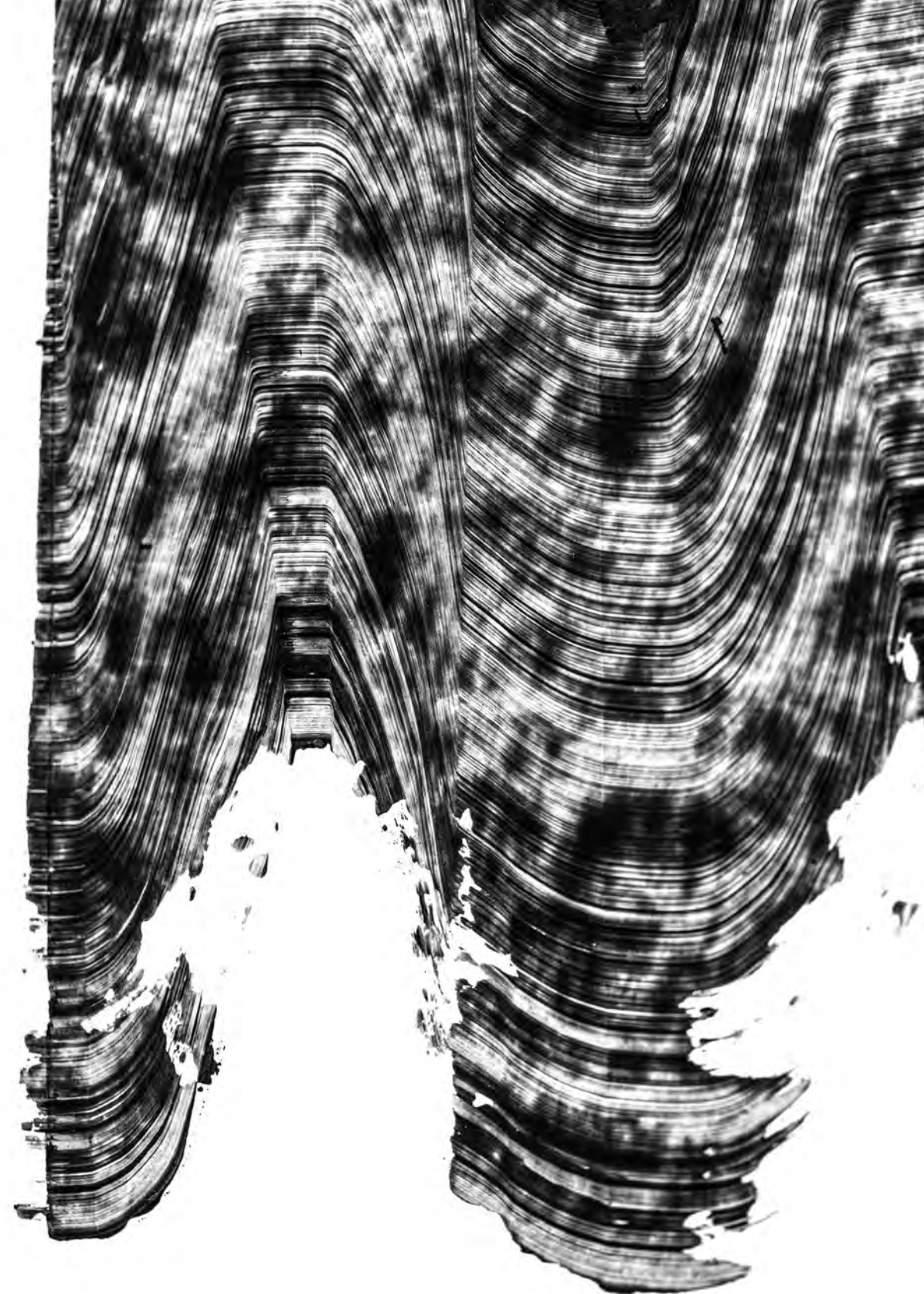
Deze publicatie is een verbeelding en verslag van het transitieprogramma in wording van HZ University of Applied Sciences en het Delta Climate Center. Van een zich ontvouwende samenwerking tussen twee lectoraten en een aantal minors, bachelor programma's en masteropleidingen. Hoe werken we gezamenlijk aan transities? Dat onderzoeken we binnen het lectoraat Governance van Regionale Transitie. Hoe vergroot je met artistiek onderzoek de ruimte voor transitie? Daar werkt het lectoraat kunst | cultuur | transitie aan. En welke principes voor transitie, in dit boekje zo prachtig beschreven door Arlette van den Berg, kunnen we in ons onderwijs verder ontwikkelen en oefenen?

Deze publicatie en de bijeenkomst *Transitie voor beginners* zijn een uitnodiging aan iedereen die wil beginnen met veranderen. Aan mensen die een steen willen verleggen, bij zichzelf en in hun directe omgeving, om het leven dat we delen beter te maken. We nodigen onderzoekers en makers uit hun stemmen te verweven met wat we tot nu toe hebben gevonden. En hopen mensen te inspireren om op een eigen manier bij te dragen aan een duurzamere, eerlijkere en inclusievere delta voor al het leven.

De schrijvers van de artikelen maken via hun gedrevenheid en ambacht tastbaar hoe we werken: meerstemmig, dynamisch, lerend, makend, ondernemend, kritisch, creatief en moedig. Samen met mensen uit onderwijs, onderzoek, kunst, overheid en bedrijven zoeken we uit hoe het anders kan. Samen vinden, vertellen en veranderen we verhalen. We delen wat onderweg ontstaat, de manier waarop we werken, onze twijfels en voortschrijdende inzichten; als steentjes in het water. We zijn een gemeenschap van beginners.

Met dank aan alle onderzoekers, makers, verhalenvertellers, ondersteuners, studenten en meedenkers van de lectoraten en opleidingen die met niet-aflatend enthousiasme elkaars werk verder brengen. En aan alle betrokkenen van HZ, DCC, Provincie Zeeland, ondernemers, (Zeeuwse) overheden, kennispartners, kunst- en cultuurinstellingen in Zeeland, SIA en NWO, die daar met hun creativiteit, kennis, kunde en middelen aan bijdragen. Onze speciale dank gaat uit naar het team: Nanou Warman, Janneke Jol, Marieke van der Perk, Marjoleijn Felius, Marijn Kluijfhout en Eugene Kok dat met hun energie, ideeën en doorzettingsvermogen dit boek en de organisatie van *Transitie voor beginners* mogelijk maakte.

Jean Marie Buijs en Godelieve Spaas, september 2026

Grafiek: Marijn Kluijfhout

Luister ook naar de podcast serie Transitie voor Beginners:

Jean Marie Buijs

Godelieve Spaas

Principes voor Transitie

Colofon

Eindredactie: Jean Marie Buijs en Godelieve Spaas

Principes van transitie: Arlette van den Berg

Grafisch ontwerp: Marieke van der Perk – monotypes.nl

Portretfotografie en grafiek: Marijn Kluijfhout – kluijfhout.com

Drukwerk: De Witte Print & Design

© 2026 Jean Marie Buijs, Godelieve Spaas. HZ University of Applied Sciences.

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0). <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

In samenwerking met de gemeenschap van het **lectoraat kunst | cultuur | transitie**: Arne Hendriks (i.s.m. Rabobank Zuid West Nederland), Isabel Hoff (i.s.m. de opleiding watermanagement), Jacky Ashkin (i.s.m. **Studio Puck van Dijk**), Kees Jan Mulder (Peerfim, provincie Zeeland), Marc Vilanova (i.s.m. Waag Amsterdam), Mandy van den Ende (i.s.m. DCC en Universiteit Utrecht) Marjolijn Zwakman (professional doctorate kunst & creatief), Rose Mandungu en Yoeri Guépin (professional doctorate kunst & creatief).

En de onderzoeksgroep van het **lectoraat Governance in Regionale transities**: Flavia Albu Cosoveanu (i.s.m. WUR, New Waves), Wim Huibregtse (i.s.m. met UU, Energy Campus Zeeland, New Waves en DCC), Blerina Nimanaj, Arlette van den Berg, Marije Noordhoek (Professional doctorate Leisure, Tourism & Hospitality, in aanvraag).

Het lectoraten Governance van Regionale transities en kunst | cultuur | transitie worden mogelijk gemaakt door het Delta Climate Center, HZ University of Applied Sciences en de Provincie Zeeland (Campus Cultura).

Een uitgave van HZ University of Applied Sciences en het Delta Climate Center 2026.

Godelieve Spaas en Jean-Marie Buijs

**tran
si
tie** *voor
begin
ners*